

KAFKAS CEPHESİNDE ERMENİ GÖNÜLLÜ BİRLİKLERİ (1914- 1916)*

(ARMENIAN VOLUNTEER SQUADS ON THE
CAUCASIAN FRONT 1914-1916)

Prof. Dr. Cemil HASANLI

Öz: *Bu makalede Kafkas Cephesinde 100 yıl önce meydana gelen olaylar ele alınmıştır. Doğu Anadolu'da yaşayan Müslüman halkına "gönüllü birlikleri" adıyla Ermeni silahlı çetelerinin yaptıkları cinayet ve şiddetin, etnik temizlemelerin ve yağmanın boyutları belirtilmiştir. Bu çalışmada, dünya güçlerinin ve öncelikle Çarlık Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelesinde Ermenileri kullanma çabaları bölgede neredeyse yüzyıldan fazla devam eden tartışmaların temelini oluşturuyor. Bu makale Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinin belgelerine dayanarak hazırlanmıştır. Söz konusu belgelerin pek çoğu ilk kez bu makalede akademi dünyasının dikkatine sunulmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı Kafkasya Cephesi, Doğu Sorunu, Büyük Ermenistan, Ermeni gönüllü birlikleri*

Abstract: *The author analyzes the events that took place 100 years ago on the Caucasian Front of World War I. He indicates the dimensions of the murder and violence, ethnic cleansing and pillaging perpetrated against Muslim people living in Anatolia by armed Armenian gangs known as the "volunteer squads". The author points out that the attempts of the great powers, the Russian Empire in particular, to use the Armenians against the Ottoman Empire created the basis of a tension that remains prominent for over a century now. He relies on the documents of the Russian State Archives of Military History, many of which are being put into academic circulation for the first time.*

Keywords: *Caucasian Front of World War I, the Eastern Question, Greater Armenia, Armenian volunteer squads*

* Bu çalışmanın İngilizce çevirisi daha önce *The Caucasus & Globalization* dergisinde yayınlanmıştır. Bkz. Hasanli, Jamil (2014) "Armenian Volunteers on the Caucasian Front (1914-1916)" *The Caucasus & Globalization* Vol. 8 No: 3-4, ss. 183-201.

GİRİŞ

20. yüzyılın başında büyük güçler arasındaki rekabet doruk noktasındaydı. Dünyayı etki alanlarına bölme çabaları ve bu amaçlar doğrultusunda emperyalist askeri ittifakların kurulması büyük bir savaşın habercisiydi.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşının ana hedeflerinden biri “Doğu Sorunu” idi. Bu sorunun çözümü doğrudan Kafkas cephesinde gerçekleşiyordu. Burada, savaşan taraflar Rusya ve Osmanlı devletleriydi. Bu iki imparatorluk arasında Kafkas cephesindeki çatışmayı, Ermeniler uzun zamandır hayal ettikleri “Büyük Ermenistan” projesinin gerçekleştirilmesi fırsatı olarak görüyorlardı. Ermenilerden oluşan “gönüllü birlikler” olarak isimlendirilen çetelerin Doğu Anadolu’da yaptıkları suikastlar, cinayetler ve soygunlar bu hayalin gerçekleşmesine yönelikti. 1914-1916 yıllarında Rusya İmparatorluğu tarafından kışkırtılan Ermenilerin silahlı mücadelesi, bölgede uzun süren çatışmalar için bir zemin oluşturdu.

Bugün, bir yüzyıl geçtikten sonra, günümüzdeki pek çok tartışmalı konuya objektif cevaplar bulabilmek için söz konusu döneme tarihi bir yolculuk yapmak çok önemlidir.

KAFKAS CEPHESİNDEKİ ÇARPIŞMALAR VE RUSYA’NIN “ERMENİ KOZU”

1914 yılının yazında, Birinci Dünya Savaşı başladı. Kısa sürede savaş Yakın Doğu ve Kafkasya’yı da sardı. 1914’te İstanbul Rus Büyükelçisi Mihail Girs, Petersburg’a gönderdiği gizli telgrafta şöyle yazıyordu: “Bu savaş (Osmanlı ile) kaçınılmaz gibi gözüktüyor”.¹ 17 Eylül 1914’te, bu mesajı aldıktan bir gün sonra Çar II. Nikolay Ermenilere yönelik bir bildiri yayınladı. Bildiride şu satırlar yer alıyordu: “Rus halkı kendisinin şanlı Ermeni evlatlarını gururla anıyor. Lazarev’ler, Melikov’lar ve diğerleri anavatanın onuru için kardeşlerinin yanında savaştılar. Asırlık sadakatiniz benim için sizin, ordularımızın başarısına ve hakkaniyetine tüm kalbiyle inanarak bu önemli dönemde görevinizi yerine getirmeyi beklediğinizin simgesidir. Ey Ermeniler! Çarın اساسı altında kan kardeşlerinizle birleşip sonunda özgürlük ve adaletin tadını çıkaracaksınız”.²

Çarın bildirisinin hemen ardından 1914 yılı Ekim ayının sonunda Kafkas Cephesi Komutasının emriyle Osmanlı Ermenilerine yönelik bir çağrı

1 Rusya’nın Konstantinopolis elçisi Mihail Girs’in gizli telgrafı. 16. 09. 1914// Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (daha sonra- RDATA), fond (f.) 2100, liste (l.) 1, dosya (d.) 535, yaprak (y.) 116.

2 Çarın Ermenilere Bildirisi. 17.09.1914 // Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlığa bağlı Siyasi Belgeler Arşivi (daha sonra - ACBBSBA), f. 2100, l. 1, d. 535, y. 116.

hazırlandı. Bu çağırıda, Eçmiyazın'de örgütlenen Ermeni birliklerin Türkiye'ye girdikleri takdirde "Rusya topraklarının egemen önderi, Ermeni halkına, altı Ermeni ili ve onlarla kesintisiz bağlantısı bulunan Kilikya ile beraber, Büyük Rusya'nın güçlü himayesi altında bağımsız bir Ermenistan devleti kurmayı güvence altına alıyor" diye yazıyordu.³

Rusya'nın Osmanlı'ya savaş açması Müslümanlara karşı propagandayla başladı. Duma kürsüsünden, aydınların toplantılarında, şoven ve milliyetçi basınında şiddete çağrı yapılıyordu. Hıristiyan dini liderleri "Basurmanları"⁴ lanetliyorlardı. Ali Merdan Bey Topçubaşov'un arşivinde, Orenburg şehir piskoposu Matfey'in kilise cemaatine yönelik çağrısı bulunuyor. Bu çağırıda Piskopos Atilla, Cengiz Han, Emir Timur'u ve onların döktükleri "Hıristiyan kanı"nın hatırlatarak "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına" intikam alma zamanının geldiğini bildiriyordu. Rus Ortodoks halkı Doğu'da Kutsal toprakları kurtarmak için son savaşı vermeye ve Konstantinopolis'te Ayasofya üzerine haç dikilene dek ve Asya'daki "kutsal toprakları" Rus ve Yunan Ortodoks kiliselerin kontrolü altına geçene kadar bu savaşı devam ettirmeye çağırılıyordu.⁵ Çarın vaatlerine güvenerek ve dini liderlerin çağrılarından etkilenerek Ermeniler hızlı bir şekilde Transkafkasya'da gönüllü birlikler oluşturmaya başladılar ve 1914'ün sonbaharından itibaren Rusya'nın yanında Osmanlı ordusuna karşı savaştılar.

*Rusya'nın Osmanlı'ya
savaş açması
Müslümanlara karşı
propagandayla başladı.
Duma kürsüsünden,
aydınların toplantılarında,
şoven ve milliyetçi
basınında şiddete çağrı
yapılıyordu. Hıristiyan
dini liderleri
"Basurmanları"
lanetliyorlardı.*

1914 yılının ikinci yarısında Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcını kendi ulusal fikirlerini hayata geçirme fırsatı olarak değerlendiriyorlardı. Ermeniler, "Trabzon'dan Kilikya'ya ve Ankara'dan ve Urmiye'ye kadar olan toprakları istediklerini" hiçbir zaman saklamadılar.⁶ Bu projeyi hayata geçirmek için Eylül 1914'te Ermeni gönüllülere çağrı yapıldı. Bu çağrı, Osmanlı Ermenilerinde ve aynı zamanda "Transkafkasya, Kuzey Kafkasya, Rostov ve Nahçivani/Don, Kırım, Bessarabya, Trans-Hazar bölgesi, Türkistan, Romanya, Bulgaristan, Mısır ve uzak Amerika'daki" Ermeniler'de büyük

3 Bakınız: General L.M. Bolhovitinov'un Kafkas Valisi'nin askeri konularda yardımcısına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 49.

4 Çevirmen notu: eskiden Hıristiyan olmayan herkes ve özellikle Müslümanlar için kullanılan bir kelime.

5 Orenburg Piskoposu Matfey'in Ortodoks cemaatine çağrısı. 1914. //Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (daha sonra – ACDA), f. 3172, l. 1, d. 2, y. 1-2.

6 Ermenilerin İran ve Türkiye'nin Kafkas'a yakın toprakları satın almalarıyla ilgili konuya dair. 23.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 169.

heyecan yarattı – “her yerden birliklere katılmak için gençler büyük heyecanla Tiflis’e akın etti”.⁷ Savaş başladıktan sonra, 20 Kasım’da Kafkas Ordusu karargâhının subayı General L.M. Bolhovitinov şöyle yazdı: “Ermeni ve Kürt heyetleri bizim komutanlarımıza gelerek onlara olan sadakatlerini ifade ediyorlar”.⁸ General Yudenîç ve General Bolhovitinov, Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğüne 5 Ekim 1914 tarihli emrinde şöyle yazıyordu: “Başkomutanımız, Eçmiyazin manastırının silahlandırılması için 120 Manliher tüfeği ve her tüfeğe 200 merminin verilmesini emretti. Bu işlemi Tiflis’te, Griboyedovskaya sokak No: 23’te oturan avukat Samson Stepanoviç Arutunov aracılığıyla yapılsın. Adı geçen şahsın mevzu ile ilgili yanınıza gelmesi önerildi”.⁹ Aynı dönemde

Karargâh reisine gönderdiği raporunda Bolhovitinov şunu belirtmişti: “Tüm Ermenilerin patriği, 250 tüfeğin ve mermilerin verilmesini talep ediyor ve kendileri dağıtmak istiyorlar”.¹⁰

Kafkas Ordusu Genelkurmay Başkanı Nikolay Yudenîç bu rapora “Tasdik” damgasını vurdu. Adı geçen silahlar Tiflis Belediye başkanı Aleksander Hatisov¹¹ tarafından Patrik’e teslim edilecekti. Bu şekilde savaşın ilk aylarında Aleksandropol kazasının (Gümri) Ermenilerin yaşadığı sadece 45 köyde (listede işaretlenen köylerinin çoğunun Türki isimleri vardı) 1200 “Berdan” tüfeği ve 24 bin mermi dağıtıldı.¹²

Rusya sadece Transkafkasya’da yaşayan Ermenileri değil aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan ve onun tebaası olan Ermenileri de silahlandırıyor. Kafkas Valisi İllarion Vorontsov-Daşkov 6 Şubat 1915’te Rusya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği gizli telgrafında şöyle yazıyordu: “Kafkas Ordusu Karargâhına Zeytun Ermenilerinin temsilcileri geldi ve on beş bin Ermenin Türki hatlarına saldırmaya hazır olduklarını ama silah ve mermi olmadığı için harekete geçemediklerini belirtti. Zeytun, Türki Erzurum ordusunun bulunduğu noktaya yakın olduğundan dolayı gereken miktarda

7 General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi’nin askeri danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 52.

8 General Leonid Bolhovitinov’un Kafkas’ın askeri valisine gizli rapordan. 20.11.1914 // RDATA, f.13134, l. 1, d. 82, y. 16

9 Generaller Yudenîç ve Bolhovitinov’un Kafkas ordusunun lojistik başkanına telgrafi. 05.10.1914 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 729, y. 3.

10 General Bolhovitinov’un General Yudenîç’e telgrafi. 05.10.1914 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 729, y. 7.

11 General Leonid Bolhovitinov’un Kafkas ordusunun Genelkurmay Başkanı Nikolay Yudenîç’e telgrafi. 05.10.1914 // RDATA, f. 2100, l. 1, d.729, y. 7-8.

12 “Berdan” türü silahın ve donanımın dağıtıldığı Aleksandropol (Gümri) kazası köylerinin listesi. 1914. // RDATA, f. 2100, l. 1, d.558, y.135.

tüfek ve mermilerin İskenderun'a teslim edilmesi çok önemliydi. Zira Ermeniler bu silahları oradan temin edebileceklerdi. Ancak, Zeytunlu Ermenilerin harekâtı hem Fransız hem de İngilizler için verimli olmakla birlikte mevzunun acil olduğundan ve bu silahları doğrudan teslim edemeyeceğimizden dolayı bir öneride bulunmak isterim: Fransız ve İngiliz yönetimiyle irtibata geçerek Fransız ve İngiliz tüfeklerinin ve mermilerinin Fransız ve İngiliz gemileriyle İskenderun'a getirilmesi sağlanabilir".¹³

Validen gelen bu telgraftan sonra Dışişleri Bakanlığı hemen harekete geçti ve Londra'daki Büyükelçi Benkendorv'a ve Paris'teki Büyükelçi İzvolskiye Zeytunlu Ermenilere silah gönderme yollarını araştırmaları talimatı verdi.¹⁴ Zeytunlu Ermenileri Türkiye'ye karşı ayaklandırmak amacıyla ve Amerikalı Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmak için, Ermeni gruplarından birinin başında olan Artem Gasparyan 1915 yılı ortasında Tiflis'ten ABD'ye gönderildi. Yalnız, Amerika'ya giden tüm deniz yolları Alman gemilerin kontrolü altında olduğu için kendisi geri dönmek zorunda kaldı. Tiflis Belediye Başkanına yazdığı mektupta Gasparyan şöyle yazdı: "Zeytun'da isyanın hazırlanmasına İngiliz hükümeti bizzat izin verdi".¹⁵

Gönüllü birliklerin oluşmasını sağlayan asıl güç, çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren Ermeni kiliseleriydi. 25 Ağustos 1915'te Rusya'nın Kahire'deki diplomatik temsilcisi Tiflis'e gönderdiği gizli telgrafta şöyle yazıyordu: "Mısır'da yaşayan Türk vatandaşı olup Mısır pasaportu ve Kahire Ermeni Başpiskopos'un tavsiyelerini alan bazı Ermeniler kendi paralarıyla Kafkasya'ya gönüllü olarak gitmek istiyorlar". 7 Eylülde Tiflis'ten Petrograd'a gönderilen telgrafta bu gönüllülerin Kafkas Ordusuna kabul edilmesi isteniyordu.¹⁶

Bükreş'teki Rusya'nın diplomatik temsilcisinin telgrafında bile Türk vatandaşı olan Ermenilerin 137'si Kafkasya'daki gönüllü birliklere katılmak istediklerini belirtti ki onlardan 94'ü Taşnak Partisinin 43'ü ise "Hınçak" partisinin üyeleri".¹⁷

Tiflis İl Jandarma Müdürü Albay Pastryulin, Kafkas Valiliği İstihbarat Şubesine gönderdiği raporda şöyle yazıyordu: "1914 yılın sonbaharından 1915 yılın Şubat ayına kadar kısa dönemde Ermeni savaş birliklerinin - Ermeni gönüllü

13 Kont Vorontsov-Daşkov'un Dışişleri Bakanlığına gizli telgrafi. 06.02.1914.// RDATA, f. 2100, l. 1, d.558, y. 172.

14 Bakınız: Mehmet Perinçek. *Ermeni Sorunu*, Moskova, 2011, ss. 104-105.

15 Artem Gasparyan'ın Tiflis Belediye Başkanına mektubu. 26.08.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y.78.

16 Belyaev'in Kafkas Ordusunun Genelkurmay Başkanına telgrafi. 07.09.1915. //RDATA, , f. 2100, l. 1, d. 557, y.63.

17 Bükreş'teki Rusya'nın temsilcisinin telgrafi. 09.01.1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 558, y.95.

birliklerinin barınma maliyeti 520.000 Rubledir”.¹⁸ 3 Haziran 1914 yılında Osmanlı savaşa girmeden önce, saldırı eylemleri başlamadan hemen önce, Ermeni gençler Kafkas Ordusunun komutasına gelip onlara silah vermelerini istediler. Kafkas Ordusu Karargah reisi, Kağızman kazasının Kars vilayet reisine yazdığı gizli mektubunda şöyle belirtiyordu: “Ermeni gençler onlardan bir grup oluşturmamızı ve silahlandırmalarına izin vermemizi istiyorlar, ayrıca silahların da devlet tarafından sağlanmasını talep ediyorlar”.¹⁹ Bu tarz talepler, Osmanlı tebaası olan Yunan ve Ermeniler tarafından Karadeniz Valisine de yapıldı. Bu durumu Karadeniz Valisi 20 Kasım 1914 yılında Kafkas Valisine rapor etti.²⁰

4 Ağustos 1914 yılında Kağızman Askeri Bölge Komutanı Kafkas Ordusu Komutanlığına şöyle yazıyordu: “Türkiye’deki Ermeniler arasında gizli bir örgüt var ki bu örgüt Türkiye’nin Rusya ile savaş durumunda Türklerle içte savaşmak için özel grupları oluşturmaya yetkisine sahiptir. Bunu başaramadıkları takdirde bu gruplar Rusya’ya gönderilecek ve Rus ordusu ile birlikte (Türlere karşı) savaşıacaklar”.²¹

Kafkas Valisinin talebine cevap olarak Rusya Dışişleri Bakanlığı 24 Ağustos 1914’te Ermenilerin silahlandırmasını ve gönüllü grupların oluşmasını uygun bulduklarını belirtti.²² Türkiye’ye karşı başlayan savaş eylemleriyle, Petersburg’ta tedavi için bulunan Rus-Japon savaşının emektarı ve Novoçerkassk Alayının asteğmeni, deneyimli asker olarak Savunma Bakanlığında “Türlere karşı savaşmak için gönüllü Ermenilerden partizan grubu oluşturma izni”²³ isteyerek bu konuyu gündeme getirdi. Bakü’deki Ermeniler bile Türk Ermenileri için bağışları topluyorlardı. 1915 yılın başında Bakü İl Jandarma Müdürlüğüne gelen gizli bilgilere göre Bakü Belediye Başkanlığı bölgesinde “Taşnaksütün” Parti Merkez Komitesinin ana görevi “Baskıcı Kürtlere karşı Türkiye Ermenilerini silahlandırmak ve göç etmek zorunda kalan Ermeniler için para toplamak; ayrıca da, “Taşnaksütün” Partisi gönüllü Ermenileri Türkiye’ye karşı savaş eylemleri için birliklere dahil olmalarını sağlamak” idi.²⁴ Ermeni gönüllüleri desteklemek için sadece 1915’te 1,5 milyon ruble toplanmıştı, bunun 1 milyonu Rusya’da yaşayan Ermeniler

18 Tiflis İl Jandarma Müdürü albay Pastryulin Kafkas Valiliği İstihbarat Dairesine gönderdiği rapor. 1915. // ACBBSBA, f. 276, l. 8, d. 498, y. 10.

19 General Leonid Bolhovitinov’un Kağızman kazasının Kars vilayet reisine yazdığı gizli raporu. 20.11.1914. // RDATA, f. 13134, l. 1, d.82, y.3.

20 Karadeniz Valiliğinden Kafkasya Valisine mektup. 20.11.1914. // RDATA, f. 1300, l. 1, d.890, l.16.

21 Kağızman kaza resinin mektubundan. 04.08.1914. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 528, y.2.

22 Bakınız: Dışişleri Bakanın Kafkas Valisine telgrafı. 26.08.1914. // RDATA, f. 2100, l. 1, d.505, y.32.

23 Asteğmen Badmaev’in Savunma Bakanlığına dilekçesi. 05.10.1914. // RDATA, f. 2100, l. 1, d.729, y.16.

24 1915 yılın başında Bakü İl Jandarma Müdürlüğüne gelen gizli bilgiler. 1915. // ACBBSBA, f. 276, l. 8, d. 498, y. 19.

tarafından toplandı. Ermeni gönüllü birlikler için bağışta bulunanlar arasında Ermeni Patrik tarafından özel yetkiler verilmiş Pagos Nubar Paşa da vardı. Patrik'e 2.500 Amerikan doları bu amaçla göndermişti. Birliklerin elebaşları Ermeni "Milli Savunma Komitelerine" şu şekilde yazı gönderiyorlardı: "Patrik'e bir daha para göndermeyin, bize bu para ulaşmıyor. Parayı doğrudan bizim adımıza gönderirsen daha iyi yapmış olursunuz".²⁵

"Hınçak" Partisinin ABD'deki merkezi "Eritassard Hayatsan" (Young America) bu parti üyelerinden oluşan 6 birliğe 5.359 Ruble gönderdi.²⁶ Genel olarak Ermeni gönüllüleri Patrik V. Gevork'un hareketlerinden memnun değillerdi. Boston'dan gelen Vramyan "Ayrenik" gazetesinin editörü Darpinyan'a şöyle yazıyordu: "Bildiginiz üzere Patrik oldukça zayıf karakterli birisidir ve çevresindekilerden etkileniyor. İzmirlyan (Patrik II. Matteos-C. **Hasanlı**), Hırimyan (Patrik I Mıgırtıç- C. **Hasanlı**) veya Ormanyan'dan (Patrik I. Makar- C. **Hasanlı**) çok farklıdır. O güçsüz ve kişiliksiz bir ihtiyardır ve bu makamı yanlış zamanda işgal etmektedir".²⁷

ERMENİ "GÖNÜLLÜ BİRLİKLERİNİN" OLUŞUMU VE BÖLGEDEKİ ETNİK GRUPLAR ARASI ANLAŞMAZLIKLARIN ŞİDDETLENMESİ

Elbette bazı Ermeniler bu tarz eylemlerin onların sonunu iyiye götürmeyeceğini çok iyi anlıyorlardı. O dönemdeki devlet danışmanı, üniversite profesörü S.A. Yegizarov Tiflis'te yayınlanan "Mşak" gazetesinin editörü Arakelyan'a şöyle yazıyordu: "Bence Ermeniler kötü başladılar. Onlar Rus ordusuna gönüllü olarak katılsaydı ülkesine vatan borcunu ödemiş olurlardı. Böylece Türkiye savaş ilan ettiğinde onlar kendi anavatanlarını savunmuş olurlardı. Ama Ermeniler özel birlikleri oluşturmaya başladılar ve Türkiye'ye karşı ayrı bir savaş başlattılar. Bunun yanı sıra, Türk vatandaşı olan Ermeniler bağlı oldukları devlete karşı çıktılar. Türkiye ise, her hangi başka devlet gibi, isyancıları cezalandırmaya başladı... Dolayısıyla, Ermeni liderler işi bu yöne sürükleyerek sağduyuyu bir kenara attılar".²⁸

Bu eylemlerin feci sonucuna herkes malumdur: Doğu Anadolu'daki Türklerin katliamı Ermenilerin tehcirine neden oldu. Ermeniler bu olayları, soykırım adlandırarak kendi lehine çevirmeye çalışsalar da tarihi gerçekler daha

25 Ermeni gönüllü birlikler. Azereşır, Bakü, 2013, s.97.

26 Bakınız: 6. Ermeni birliğin Merkez Komitesinden Hınçak Partisinin Amerika'da Yönetim Kurulu'na. 15.09.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d.557, y.133.

27 Vramyan'ın darpinyan'a mektubu. Ocak 1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 27.

28 O dönemde görevli olan Danıştay Başkanı S.A. Yegizarov'un "Mışak" gazetesinin editörü Arakelyan'a mektubu. 10.09.1915 // ACBBSBA, f. 276, l. 8, d. 463, y. 45.

karmaşık olaylardan haber veriyor. Bazı araştırmacılara göre, Doğu Anadolu’da iki göç akını vardı: Ermeni silahlı çetelerinden Kafkas’tan kaçan Müslümanlar ve Türkiye’den Rusya’ya kaçan Ermeniler. İşte bu iki akının çatışması söz konusu trajik olayların yaşanmasına neden olmuştur. Böyle bir çatışma “soykırım” kavramına uygun gelmemektedir. En azından Osmanlının batı bölgelerinde Ermeniler oldukça rahat ve güvenli bir şekilde yaşıyorlardı.

General Bolhovitinov Ermenilerin iddia ettikleri kayıpların sayısı hakkında temkinli davranmayı öneriyor: “Müslümanların şiddetine maruz kalarak

ölenlerin gerçek sayısını belirlemek oldukça zordur. Ayrıca, Ermenilerin her şeyi abartma alışkanlığını göz önünde bulundurarak, Türkiye’de yaşadıklarına ilişkin belirttikleri kayıp ve zararlara ilişkin rakamları olabildiğince dikkatli değerlendirmemiz gerekir”.²⁹

Bu eylemlerin feci sonucuna herkes malumdur: Doğu Anadolu’daki Türklerin katliamı Ermenilerin tehcirine neden oldu. Ermeniler bu olayları, soykırım adlandırarak kendi lehine çevirmeye çalışsalar da tarihi gerçekler daha karmaşık olaylardan haber veriyor.

Bu politikanın trajik sonuçları Rusya Devlet Duma’sında tartışma konusu olmuştu. Cephenin önünde bulunan Kars ve Batum şehirlerinde Ermenilerin kışkırtmasıyla Rus ordusu Aralık 1914 ve Ocak 1915’te Müslüman Duma milletvekillerinin tepkisini uyandıran eylemlerin meydana gelmesine izin

verdi. Bu olaylarla ilgili Duma’nın Müslüman grubu “Müslümanların Kafkas Cephesinde durumu ile ilişkin” özel açıklama yaptı.³⁰

Güney Kafkasya Müslümanlarının IV. Duma’daki vekili M. Y. Caferov, Kars ve Ardahan’a giderek Rus ordusunun acımasızlığına tanık oldu. Gördüğü her şeyi İmparator II. Nikolay’a gönderdiği raporda detaylı bir şekilde anlattı.³¹

1914-1915 yılları arasında Doğu Anadolu’daki olayların gerçeğini öğrenmek için Kafkas Cephesinin Karargah reisi vekili General Leonid Mitrofanoviç Bolhovitinov’un çara gönderdiği gizli raporuna bakmamız ve Rus diplomat Vladimir Feofiloviç Mayevskiy’nin raporlarını incelememiz yeterlidir.³² General Bolhovitinov Genel Valinin yardımcısına gönderilen “Ermeni gruplar:

29 General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 62

30 Rusya Devlet Duma’nın Müslüman milletvekilleri. 1906- 1917 yılları. Doküman ve belgeler koleksiyonu. Oluşturan L.A. Yamayeva. Ufa, 1998, s. 206.

31 M.Y. Caferov’un II. Nikolay’a rapor mektubu. Ocak 1915 // Rusya Devlet Tarih Arşivi (daha sonra RDTA), f.1276, l.11, d.1459, y. 102-104.

32 Bknz: General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f.2100, l.1. d.646, y. 44-75; V.F. Mayevskiy. *Ermeni sorununun bir parçası olarak: Kafkas’taki Ermeni-Tatar sıkıntıları*. Tiflis, 1915.

düzenleri ve faaliyetleri ile ilgili yazışma” adlı olan raporunda, 1894’ün Ekim-Kasım aylarında “Türkiye’nin Asya tarafında bulunan Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Harput, Urfa, Adana ve Halep vilayetlerinde yavaş yavaş kanlı çatışmalar meydana gelmeye başladığını ve neredeyse hepsinde kışkırtan tarafın bizzat Ermeniler” olduğunu yazıyordu.³³

1914-1915 yıllarında “fedailer” adı altında Ermeniler, Türkiye’ye karşı muharebelere katılmaya başladılar. Kötü namı Andranik Ozanyan’ın komutası altında Birinci Ermeni birliği (savaş rotası: Hoy-Dilman-Van), Rus vatandaşı Ermeni Dro Drastamat Kanyan komutası altında İkinci birlik (savaş rotası: Iğdır-Bayazet-Berkri-Van), Amazasp Srvantzyan komutası altında Üçüncü birlik (savaş rotası: Kağızman-Alaşkert-Manazkert-Bitlis), Keri Arşak Gavafyan komutası altında Dördüncü birlik (savaş rotası: Sarıkamış-Erzurum), Vartan Megrabyan komutası altında Beşinci birlik (rotası: Berkri-Başkala-Van), Grigor Afşaryan komutasında Altıncı birlik, 1915’te ölümünden sonra başına Gayk Bzhişkyan-Gay geldi (rotası: Sarıkamış-Erzurum), Ovsep Argutyan komutasında Yedinci birlik ve Sekizinci- eylemlere katılmayan birlik- gibi silahlı örgütlenmeler Türk halkını yok etmeye çalışıyorlardı. Nisan 1915’te 2., 3., ve 4. birlikler “Ararat örgütü” adlı bir örgütte birleştiler, Vartan Megrabyan örgütün başına geçti (savaş rotası: Erivan-Berkri-Van).³⁴

Kafkas cephesinde savaşın başlamasıyla Rusya yönetimi Ermenilere karşı sempatisini daha arttırdı. Yelizavetpol Valisi, Türklerle savaşmak için özel oluşturulmuş Ermeni gönüllü birliklerini bizzat kendisi karşılıyordu ki bu davranış yerli Müslüman halkı bir hayli endişelendirmişti. Profesör Y. Baberovski şöyle yazıyor: ‘Ermenilerin bir kısmı Türkiye ile başlamış savaşta vilayetin yerli Müslüman halka karşı tedbirlerin uygulanması ile sonuçlanacağını düşünüyordu.³⁵ Bu negatif unsurları göz önünde bulundurarak, Ali Merdan Topçubaşov Bey, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Türklerinin Rusya İmparatorluğuna karşı artan nefreti ve bağımsızlık duygusunun uyanışına ilişkin şöyle yazıyordu: “Savaş başladığında Müslümanlar dıştan gayet sakin görünüyorlardı. Ama yürekleri öfkeyle yanıyordu. Tek hayalleri bu asırlık yükü atmaktı. Ali Merdan Bey, bu savaşın Kafkas Müslümanlarının hayatına getirdiği endişe ve umudun boyutunu hissedebilmeleri için yeni nesil tarihçilerinin iyi psikologlar olmaları gerektiğini düşünüyordu.³⁶

33 General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 46.

34 Aynı belge, y. 53.

35 Bakınız: Yorg Baberovski. “Vrag est vezde. Stalinizm na Kavkaze”, 2010, ss. 88-89.

36 Ali Mardan-bek Topçubaşev hakkında biyografik bilgiler. 1. cilt /// Archives d’Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2. Le Centre d’études des mondes russe, caucasien et centre-européen (ERCEC), l’École des hautes études en sciences sociales (EHESS), Paris, p.18; Topçubaşı Ali-Mardan brk. Biyografi. 16.12.1951 // Archives d’Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 3. CERCEC, EHESS, Paris, s. 11.

“Gönüllü birliklerin” liderlerin dördünden üçünün cezai mahkûmiyeti vardı. Amazasp ise 12 Haziran 1914 yılında çıkana dek kürek cezasını çekiyordu. Dro, bir sürü terör eylemlerinde bulunduğu için 24 Ekim 1910 tarihten itibaren Emniyet Müdürlüğü tarafından aranıyordu. İran polis müdürünün meslektaşı Yeprem Keri 1910 yılından beri İran polisi tarafından aranıyordu. Yalnız, 1914 yılının yazından itibaren, daha önce defalarca suça karışan Ermeniler bizzat Kafkas Valisi Vorontsov-Daşkov tarafından dokunulmazlık kazandılar.³⁷ Kafkas Ordusu Komutanının kararnamesinde belirtiliyordu: “Türkiye ile savaş süresince Taşnak Partisinin üyelerine, daha önce işledikleri suçlardan dolayı, hiçbir baskının uygulanmamasını emrediyorum”.³⁸ Yukarıda adı geçen dört birlikte (1.,2.,3.,4. birlikleri) görevini üstlenen “gönüllüler” ağırlıklı olarak Türk vatandaşı olan Ermenilerdi. Ayrıca, sadece Osmanlı Ermenilerden oluşan birlik vardı. 346 kişilik bu birliğin listesi “gönüllülerin” doğum yeri, yaş ve medeni durumuyla ilgili bilgiler içeriyordu.³⁹ İğdırlı Ermeni Dro ise Nisan 1914’te “Aleksandropol kazasının dışında her kazada birlik için insan toplamakla” görevlendirmişti. Dro, 19 Nisan’da Revan’dan Tiflis’e General Mışlayevskiy’ye gönderdiği telgrafta bu işe başladığını belirtiyordu.⁴⁰ Kafkas Ordusu komutanı General Yudenic 23 Ekim 1914’te İğdır’daki Rus askeri güçleri komutanı General Abatsiev’a gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: “Dro ve birliğini, General Nikolaev’in müfrezesiyle birlikte hareket etmesi için Doğubayazıt’a göndermenizi rica ediyorum”.⁴¹ Dro’nun ikinci birliğinin komutan yardımcısı Osmanlı parlamentosu üyesi Erzurumlu Armen Garo idi. 11 Kasım’da General Bolhovitinov, Culfa-Hoy askeri birliği komutanı General Voropanov’a, Birinci “gönüllü birliğinin” komutanı Andranik’in birliğine, Mauser (mavzer) ile silahlandırılmış 100 gönüllü asker gönderdiğini yazıyordu. Voropanov: “Türklerden ele geçirilen silahlar arasında yeterince Mauser ve mermi olup olmadığını” soruyordu.⁴²

6 Nisan 1915’te Kafkas Yüksek Komutanlığı Ermeni birliklerin personel çizelgesini onayladı ve bu belgeye dayanarak 11 Nisan’da her biri 700 kişiden oluşan, 6 Ermeni birliği yeniden oluşturuldu.⁴³ Maslovkin’in Kafkas Ordusu Karargâhına gönderdiği raporuna göre 1914 yılının sonuna doğru Birinci Kafkas Kolordu bünyesinde 6, Azerbaycan-Van askeri birliğinde 3, Çoruh

37 Bakınız: General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. //RDATA, f.2100, 1.1, d. 646, y. 54.

38 Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Başkanına. 29.01.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y. 170-171.

39 Ermeni gönüllülerin listesi. 15.12.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y. 373-377.

40 Erivan’dan Tiflis’e General Mışlayevskiy’ye telgrafi. 19.04.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.722, y. 4-5.

41 General Yudenic’in General Abatsiev’a telgrafi. 23.10.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.729, y. 2.

42 General Bolhovitinov’un General Voropanov’a telgrafi. 25.11.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.505, y. 242.

43 Teğmen Prohorov’un Kars Kalesinin Amirine raporu. 03.05.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y. 302.

birliğinde ise 1 Ermeni birlik oluşturulmuştu.⁴⁴ Her birlik 4 alaydan oluşuyordu, alayların her birinde ise 235 “gönüllü” asker görev almaktaydı. Personel çizelgesine göre, her alayda askerlerin yanı sıra 1 feldwebel⁴⁵, 1 kaptanarmus,⁴⁶ 4 kıdemli, 16 kıdemsiz astsubay ve 20 yevfreytor⁴⁷ vardı.⁴⁸ Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğünün belgelerinde görüldüğü üzere her askere ayda 10 ruble veriliyordu.⁴⁹ Bununla ilgili General Yudenich General Voropanov’a 18 Ekim 1914 tarihli özel emir verdi. Bu belgeye göre “10 Ekim tarihinden itibaren Ermeni askerler için elinizde olan avanstan Samson’a ayda kişi başına 10 Ruble” verilmesi emredilmişti.⁵⁰ Ayrıca, bir gün önce Ermeni gönüllüleri silahlandırma emrini verdi, üstelik birliğin başı olan, yerli Ermeni halkını temsil eden Samson’a silah verilmesini emretti. General Yudenich’in General Voropanov’a emrederek “Samson’u ve ona sadık olan ahaliyi silahlandırın” diyordu.⁵¹ Bu emir doğrultusunda 28 Ekim 1914 tarihinden itibaren “birlikleri oluşturan alayların başları, birliğin kişi sayısına göre ayda kişi başına 10 Ruble olmak üzere bir hesap çıkarılır ki bu hesaptan yola çıkarak levazım idaresinden para talebinde bulunurlar”. Levazım idaresinin paraları yetişmediği durumlarda kaza idaresinden para istenebilirdi. Zira özel durumlarda onlar da Kafkas Ordusu Tedarik Genel Müdürlüğünden para talebinde bulunabileceklerdir.⁵² Örneğin, 6. Birliğin eski Komutanı Gasparyan, Kafkas Ordusu Karargâhına gönderdiği mektubunda “komutası altında bulunan birliğin geçimi için 2.500 Ruble’yi Kars Kalesi Karargah Komutanından aldığını” belirtiyordu.⁵³ Ancak, bu para miktarlarıyla ilgili genelde hesap verilmezdi.

Savaşın ilk aylarında Rusya Hükümeti, Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak ve Türk Ordusunun arkasında isyanlar çıkartmak için 242.900 ruble tahsis etmişti. İsyân çıktığı zamanlarda Ermeni “gönüllü birlikler” Türk cephesini bozarak isyancılarla birleşeceklerdi.

Savaşın ilk aylarında Rusya Hükümeti, Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak

44 Maslovkin’in Ordu Karargahına, General Savelev’a telgrafi. 1914. // RDATA, f.2100, I.1, d.557, y. 29.

45 1917’ye kadar Rus ordusunda askeri rütbesi - astsubaya eşdeğer.

46 Fr. capitaine d’armus: 1950’ye kadar Rus ordusunda askeri rütbesi – erbaş.

47 Alm: gefreiter, 1918’e kadar Rus askeri rütbesi - sıradan asker ve onbaşı arasındaki rütbeğe eşdeğer.

48 Ermeni birliğin personeli. Proje. 1914. // RDATA, f.2100, I.1, d.557, y. 309-314.

49 Kafkas Ordusunun Tedarik Genel Müdürlüğünden Kafkas Ordusu Başkomutanlık Karargahına. 22.02.1915. //RDATA, f.2100, I.1, d.558, y. 212.

50 General Yudenich’in General Voropanov’a telgrafi. 18.10.1914. // RDATA, f.2100, I.1, d.505, y. 143.

51 General Yudenich’in General Voropanov’a telgrafi. 17.10.1914. // RDATA, f.2100, I.1, d.505, y. 140.

52 Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğünden Kafkas Ordusu Başkomutanlık Karargahına. 28.02.1915 // RDATA, f.2100, I.1, d.558, y. 217.

53 Yarbay Savelyev, Kars Kalesi Karargah Komutanına. 12.08.1915 // RDATA, f.2100, I.1, d.557, y. 19.

ve Türk Ordusunun arkasında isyanlar çıkartmak için 242.900 ruble tahsis etmişti. İsyan çıktığı zamanlarda Ermeni “gönüllü birlikler” Türk cephesini bozarak isyancılarla birleşeceklerdi.⁵⁴ Fakat bu paraların ne için ve nasıl harcandığına dair nihai rapor yoktu. 23 Temmuz 1915’te Kafkas Askeri Bölge Levazım İdaresinden Kafkas Ordusu Karargahına gönderilen raporda Sarıkamış, Kağızman ve Revan birliklerin eski elebaşların nerede olduklarını bilmediği, fakat onların 1914’te Ermeni çetelerini desteklemek için avans aldıklarını, Kafkas Ordusu komutanlığından bu insanlarla ilgili bilgileri (isim, rütbe, görev aldığı yer) yönetime göndermelerini rica ettiler. Özellikle bu şekilde Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğü Ermeni Komutanlardan verilen avansların harcandığını kanıtlayan belgeleri elde etmeye çalışıyordu.⁵⁵

“Gönüllü birlikleri” yönlendirmek için “Taşnak” ve “Hınçak” Ermeni siyasi partileri Patriğin nimetiyle, yerli halkın seferberlik eylemlerini ve yurtdışından gelen “gönüllülerin” faaliyetlerin koordinasyonunu yapan Tiflis’te özel bir yönetim organı olarak “Ulusal Büro”yu kurdular. “Ulusal Büro” işlerine Ermeni Piskopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı Hatisov, “Taşnak” partisinin Dış İlişkileri Bölüm Başkanı Doktor Zavriyev, “Taşnak” Partisi silahlı çetelerinin başı Samson Arutyunov, çetelerin elebaşları Dro ve Andranik dahildi. Hınçak’lılar “Ulusal Büro”nun emrine Bulgaristan’da toplanan 150 Ermeni gönüllüyü de dahil ettiler. Bu gruplara, üzerinde “Ermeni Milletinin Meşru Müdafaası”, “Birimiz hepimiz için, hepimiz birimiz için”, “Yaşasın özgürlük. 1887-1914” yazılmış bayraklar verildi.⁵⁶

Birliklerin adı gönüllü olsa da gerçekte kayıtlar zorla yapılıyordu. Savaş alanlarından kaçan Ermeniler bile kilise temsilcileri tarafından tespit edilip yurtdışında bulunan Rus konsolosluklar aracılığıyla yeniden savaşa katılmak üzere “gönüllü birliklere” yönlendiriliyordu. 2 Şubat 1915 yılında Varna’daki Rus konsolosunun yardımcısı Dışişleri Bakanlığına Bitlisli, Muşlu, Sivaslı ve Erzurumlu Ermenilerin geri gönderme operasyonu ile ilgili bilgiler içeren şifreli telgraf göndermişti.⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğunun Van ve Erzurum illerinde 1895 yılından beri Rusya Başkonsolosu görevinde bulunan V. Mayevskiy, Taşnakların suçları ve sözde “Ermeni sorunu” hakkında şu şekilde yazdı: “İfade etmekten ziyade vurgulamak isterim ki Ermeni sorunuyla ilgili yayılan ağırlıklı yalan bilgiler tüm Ermeni milletini yanlış yola saptırdı, belki de en iyilerin akıllarını karıştırdı, yüzlerce Ermeni’yi şaşırttı, binlerce ustayı işlerinden uzaklaştırdı

54 B.A. Boryan. “Ermenistan, Uluslararası diplomasi ve SSCB. I.bölüm, 1928, s. 360.

55 Kafkas Ordu Tedarik Müdürlüğü İdare İşlerinden Kafkas Ordusu Başkomutanlık Karargahına. 23.07.1915 // RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 405.

56 Bulgaristan’dan “Mşak” Ermeni gazetesinin yazı işlerine mektubu. 1915 // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 55.

57 Bakınız: Diplomat memur adına Dışişleri Bakanlığının şifreli telgrafı. 02.02.1915 // RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 232.

anarşiye yönlendirdi. Türkiye'nin Asya tarafındaki Ermeni köylülerin ve daha sonra da Transkafkasya'daki Ermenilerin de yaşamak zorunda kaldıkları bitmek bilmeyen sorunları çıkarmaya yönlendirdi... Özellikle de basın yüzünden Ermenilerin işleri öyle kara yalan bulutuyla kaplanmış ki hiçbir gerçek ışığı bu bulutu delememiştir".⁵⁸ V. Mayevskiy, Daire Başkanlığına yazdığı raporda şöyle devam etmektedir: "Türkiye'nin çeşitli şehirlerde Ermeni ve Müslümanların çatışmalarıyla ilgili benim bildiğim gerçekler bu kanlı davaların bizzat Ermeniler tarafından başlatıldığını gösteriyor".⁵⁹

KARS VE ACARA'DAKİ CİNAYETLER VE YAĞMADAKİ ERMENİ İZİ

Rus Ordusu saflarında hareket eden Ermeni silahlı çeteleri, 1915 yılın baharında Kars ve Ardahan'da yaptıkları vahşetle dünyanın cinayet tarihine girdiler. Prof. Y. Baberovski, Ruslar Kars, Erzurum, Trabzon ve Erzincan'ı ele geçirdiklerinde Ermeni gönüllü birliklerinin de Türk halkına karşı birçok suç işlediklerini yazıyor.⁶⁰

Savaşın ilk aylarında Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları soykırım olayları o kadar arttı ki 1. Kolordu komutanı General Podgurski Sarıkamış'a, Albay Grigoliya'ya ve Ardahan, Ordu ve Kağızman kaza reislerine birer mektup göndererek şöyle bir talimat verdi: "Hıristiyan halkın Müslüman halka karşı yaptıkları soygun ve yağmaları kesmek için en sert önlemleri alınız. Suçluları askeri mahkemeye verilecekleri ve ağır ceza alacakları konusunda uyarın, tutuklayın ve silahsızlandırın, suçluları ise mahkemeye sevk edin".⁶¹ Bakü'de yayınlanan "İkbal" gazetesi, Nevruz bayramından bir ay önce 19 Şubat 1915 tarihli sayıda şöyle yazdı: "Bize ulaşılmış haberlerden gördüğümüz kadarıyla Osmanlı sınırında, muharebelerin yaşandığı bölgelerde Müslümanlar inanılmaz zorluklara ve katliamlara maruz kalmaktadır. Erkekler doğranmış, kadınlar kaçırmış, çocuklar dağlara, ormanlar dağılmış, vilayet bir harabeye dönmüştür... Mülteciler aç, çıplak ve muhtaçtırlar. Çok fazla ihtiyaç vardır... Zavallı dindaşlarımızın, belalı millettaşlarımızın Kars ve Ardahan dağlarında çektikleri işkence ve zulümleri, gördükleri felaket ve sefaletleri mümkün olsaydı da bütün tafsilatıyla tasvir edebilseydik. O zaman okuyucularımız, karşıdaki bayrama değil mateme hazırlanırlardı."⁶²

Kars'ta yaşanan vahşet Azerbaycan'da büyük tepkilere yol açtı. Taşnak

58 V.F. Mayevskiy. "Ermeni Sorunun parçası olarak Kafkas'ta Ermeni- Tatar sıkıntıları". Tiflis, 1915, ss. 36-38.

59 Erzurum Rus Baş Konsolosu V. Mayevskiy'nin notu. Bakü, 1994, s. 17.

60 Bakınız: Yorg Baberovski. Vrag est vezde. Stalinizm na Kavkaze. 2010, s. 90.

61 Sarıkamış valisi Podgurskiy'nin Albay Grigoliya'ya ve Ardahan, Ordu ve Kağızman kaza reislerine telgrafı. 12.01.1915 // RDATA, f.2100, l.1, d. 460, y. 75.

62 "İkbal". 19 Şubat, 1915.

çetelerinin Müslümanlara ve Kars'ta yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı katliam yaptıkları haberi geldiğinde, Ali Merdan Topçubaşov Bey, Bakü'den Agabala Kuliyeve ve Gence ve Revan vilayetlerinin önde gelenleri derhal Kars'a gittiler. Ziyaretin amacı suç işlenip işlenmediğini tespit ederek yetkili kurumlara bu bilgilerin ulaştırılması, ayrıca da "Müslümanları kana susamış Ermenilerden korunmalarını sağlamaktı".⁶³ Ali Merdan Bey başkanlığında Müslüman heyet hükümetten "Kars bölgesinde Ermenilerin eliyle hayatlarını kaybetmiş Müslümanların aileleri için para toplama izni" almayı amaçlamıştı. Heyet General Mışlayevskiy'nin makamına geldiler ve para toplama izin aldılar. General ayrıca, "kibirli Ermenilere karşı önlem alacağını söz verdi".⁶⁴

1915 yılının baharında Acara bölgesinde sivil Müslüman halkın kurşuna dizilmesi, Rus İmparatorluğunun Türk karşıtı politikasına karşı yeni protestolara neden oldu. Bu olaylar Müslümanlar arasında büyük yankı uyandırdı ve Rusya Devlet Duma'sının Müslüman grubu Rus hükümetini endişelendiren bir bildiri sundu. Fakat Hükümet, kendilerine uygun olan tek, fakat trajediyi bitirmek açısından hiç de makul olmayan bir çözüm buldu: Ermeni yanlısı olan 78 yaşındaki Kafkas Valisi Vorontsoz-Daşkov görevinden alındı. 23 Ağustos 1915'te yerine Grandük Nikolay Nikolyaviç geçti. Nikolay Kafkasya'nın son valisi oldu. Vali olmanın yanı sıra Kafkas cephesi komutanı görevini üstlendi. Acara bölgesindeki Müslümanların katliamını araştırmak için 1915'te Ali Merdan Bey Tiflis, Kutaisi ve Batum'u ziyaret etti ve bu bölgelerde tüm gerçekleri ortaya çıkaran belgeleri topladı.⁶⁵

Ali Merdan Bey bu belgeler üzerinden hareket ederek, talihsiz Acaralıların Rusya'nın Türk düşmanlığı politikasının kurbanı olduğu kanaatine vardı. Ali Merdan Bey, Ermeni komşuların suçlamalarıyla binlerce Acaralının vatana ihanet ile suçlanarak hapse atıldığını, yüzlerce köyün yerle bir olduğunu, Batum bölgesindeki binlerce yaşlı, kadın ve çocuğun kaçmak zorunda kaldığını yazıyordu. Bu trajedi ile ilgili o bir rapor hazırlayıp Kafkas Valisine gönderdi ve anlattığı her şey o kadar ürkütücüydü ki Vali, bu olayı araştırmak için özel bir komisyonun toplanmasına emir verdi. Araştırma, Rus ordusunun, özellikle Kazakların, Acaralılara karşı vahşetini ve barbarlığını kanıtladı. Ayrıca, tüm bu vahşetin özünde yanlış bilgiler ve Ermenilerin Müslümanlara attığı iftiraların olduğu belli olmuş oldu.⁶⁶

63 Yelizavetpol İl Jandarma Müdürün Kafkas Valiliğe bağlı Jandarma Müdürlüğüne mektubu. Şubat, 1915. // ACBBSBA, f.276, l.8, d. 463, y.23; Ek bilgiler: Attaques des musulmans dans la region de Kars. 1915 // Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris.

64 Yelizavetpol İl Jandarma Müdürün Kafkas Valiliğe bağlı Jandarma Müdürlüğüne mektubu. Şubat, 1915 // ACBBSBA, f.276, l.8, d. 463, y. 23.

65 Documents sur 1915: Adjars, Sarykamis.//Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p. 5.

66 Ali Mardan-bek Topçubaşev hakkında biyografik bilgiler. 1. cilt /// Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2. Le Centre d'études des mondes russe, caucasien et centre-européen (ERCEC), l'École des hautes études en sciences sociales (EHESS), Paris, p.18; Topçubaşı Ali-Mardan bek. Biyografi. 16.12.1951 // Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 3. CERCEC, EHESS, Paris, p. 11.

Ali Merdan Bey'in Kafkas Müslümanlarının haklarını savunma çabaları yönetim organların dikkatini çekti. Bakü Belediye Başkanının 4 Mayıs 1916 tarihli gizli mektubunda, gizli istihbarat bilgilerine göre Ali Merdan Bey 1911 yılından beri en önde gelen Panislamcılardan biri olarak bilindiğini yazmıştı.⁶⁷

VAN - 1915

Görüldüğü gibi, olaylar Ermenilerin istedikleri yönde gitmedi. Çünkü tüm bu olaylar Nisan 1915'ten daha önce meydana gelmişti. Belgeler Ermenilerin soykırım iddialarını çürütüyor. 1915 yılına ait belgeler tamamen farklı bir manzara ortaya çıkarıyor. Belli oluyor ki Ermenilerin soykırım iddiaları aslında uydurma bir mittentir. General Bolhovitinov raporunda şöyle yazıyordu: Rus ordusu Van'a girdiğinde Ermeni birlikleri hiç kimseye acımadılar ve taş taş üstünde bırakmadılar.⁶⁸ Dünyaca ünlü büyük Rus yazarı Lev Tolstoy'un Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya cephesinde gönüllü hemşire olarak çalışmış kızı Aleksandra Ermenilerin yaptıkları vahşete tanıklık etmiş, 1979 yılında Kanada'da yayınladığı eserinde anılarında şu şekilde ifade etmiştir: "Türkler ve Ermeniler arasındaki düşmanlık yüzyıllardır sürüyor. Zalimce davranış her iki tarafta da vardı. Fakat burada Van'da, biz Ermenilerin insanlık dışı gaddarlıklarının şahidi olduk. Ermenilerin, kadınların göğüslerini kestiklerini, kollarını ve ayaklarını döndürerek kırdıklarını söylüyorlardı. Bu insanlık dışı gaddarlığın kurbanlarını burada şahsen gördüm".⁶⁹ Fransız bilim adamı George de Maleville'ye göre "Ermenilerin yaşadıkları yerlere el koymak için onların tasfiye edilmesine ilişkin planın olduğu iddiası mesnetsiz olduğu kadar ilkelidir."⁷⁰

Görüldüğü gibi, olaylar Ermenilerin istedikleri yönde gitmedi. Çünkü tüm bu olaylar Nisan 1915'ten daha önce meydana gelmişti. Belgeler Ermenilerin soykırım iddialarını çürütüyor. 1915 yılına ait belgeler tamamen farklı bir manzara ortaya çıkarıyor. Belli oluyor ki Ermenilerin soykırım iddiaları aslında uydurma bir mittentir.

Kafkas Ordusu istihbaratı Van'daki Ermeni birliğinde savaşan Arşak adlı birinin Zürih'te (İsviçre) yaşayan Titratsyan soyadlı bir Ermeni'ye yazdığı

67 Bakü Belediye Başkanın Topçibaşev hakkında notu. 04.05.1916 // RFDA, f.102, l.236, d.609, y. 48.

68 General Bolhovitinov'un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 71.

69 Aleksandra Tolstaya. Doç'. Moskva, AO «Kniqa i biznes», 1992, c. 54. (Aleksandra Tolstaya. Kız. Moskva: 1992, s. 54)

70 George de Maleville. "1915 Osmalı-Rus Ermeni Trajedisi" Bakü. 1990, s. 46.

mektubu ele geçirdi. Mektupta şöyle yazıyordu: “7 Mayıs’ta Ermeni birlikleri Van’ı ele geçirdiler, ordu onlara yardım etti. Başlarında “Taşnak”lı Aram (Manukyan) Paşa (halk ona bu şekilde hitap ediyor) var. Şu anda ordumuz Muş ve Malazgirt yolunda ilerliyor”.⁷¹ Arşak “milletimizin durumu çok ağırdır. Bildiğimiz devlet adamları Ermenilere karşı pek hoşnut değildir. Basın yanlış zamanda bağımsızlıktan bahsetti ve bununla komşu milletlerde ve askeri çevrelerde kötü intiba bıraktı. Gönüllülerin cesareti mucizevî hal alıyor. Ama Kafkas Ordusu Başkomutanı Ermenilerden nefret ediyor. Bu yüzden de resmi belgelerde Ermeniler aleyhine düzeltmeler yapıldı. Bu hususla ilgili Ermeniler valiliğe şikâyette bulundular. Bizim aşırı derecede hazırlıklarımız hükümettekileri o kadar korkuttu ki gönüllü sayısını azaltmaya mecbur kaldılar. Kötü silah verip onları ön sıralardaki zor görevlerde ateşe göndermeye başladılar” diye şikâyet ediyordu.⁷² Arşak, Tiratsyan’ın İsviçre’deki yaşam tarzını kısıkanıyordu: “Türkiye Ermenistan’ında çok yoksulluk var, hayal kırıklığına uğramak üzereyiz... İsviçre’de yaşadığınız için çok şanslısınız. Burada hayat çekilmez, her şey çok pahalı... Umuyorlar ki Çanakkale Boğazı açılır. O zaman Almanya Türkiye’ye ve Romanya’ya silah gönderemeyecek ve Türkiye’nin sonu gelir. Dolayısıyla burada da fiyatlar düşecek”.⁷³

Yalnız Ermeni terörist birlikleri Çanakkale Boğazı’nın açılmasını beklemediler. 18 Mayıs 1915 yılında “Times” gazetesi şöyle yazıyordu: “Konstantinopolis’te şiddet yanlısı Ermeniler ve Jön Türklere karşı olan Türkler bir komplo kurdular. Sultanı, Enver Paşa’yı, Mareşal von der Goltz’ı ve General Otto Liman von Sanders’i öldürmek için... Bu plan Konstantinopolis’te Ermeni temsilcisi Zograf Efendi’nin oğlunun itirafıyla ortaya çıktı”.⁷⁴

Van, Rus ordusu tarafından ele geçirildikten sonra, yerli Ermeni halkın “yetkili” temsilcisi Savunma Bakanlığına anonim bir mektup gönderdi. Mektupta, halk üzerinde kontrolü kaybetmemek için yerli Hıristiyanlara toplu şekilde silah dağıtmak gerektiğini, böylece onların da Rusya’nın sadık bir müttefiki olabileceklerini yazıyordu. Bu anonim yazar şöyle devam ediyordu: “Düşmanca (Ruslar aleyhine) bir tutum içinde olan Müslümanlara, Yahudilere ve Gürcülere hiçbir şekilde güvenmeyin... Şu an gizli kalmayı tercih ettim ama tüm kalbimle ve varlığımla Rusya ve Rusya’da yaşayan vatandaşların yanındayım. Rusya’nın en sadık evlatlarındayım.”⁷⁵

71 İsviçre, Tiratsyan’a gönderilmiş “Arşak” imzalı mektubundan alındı. 29.07.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 5.

72 Aynı mektup, y. 5.

73 Aynı mektup.

74 *The Times*, 18 Mayıs, 1915.

75 Savunma Bakanlığı genel müdürüne anonim mektup. 25.06.1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 207.

Ermeni “gönüllüleri”, Rus ordusunun ele geçirdiği Türk toprakların onlara geçeceğini düşünerek yerli Müslümanları acımasızca katlediyorlardı. Yalnız, 5 Nisan 1915’te ellerine tesadüfen Kafkas Ordusu Komutanlığına daktiloda yazılmış bir rapor kopyası geçti, raporda “Türklerin bıraktıkları Alaşkert, Diyadin ve Doğubayazıt Vadisinin topraklarına Kuban ve Don bölgelerinden yerli Kozaklarının yerleşmeleri ve Kozak sınır birliği kurulması isteniyor”. Gizli yollarla elde edilen belge Ermeni liderleri oldukça üzdü. Bu mektup Rostov’da yaşayan Grigoriy Çalhuşyan adında bir Ermeni avukatın eline geçti ve Tiflis’teki Ermeni Bürosuna gönderildi. Mektupta, Don ve Kuban Kazaklarının Türkiye’den alınan topraklara göçe teşvik etmenin önemi vurgulanıyordu. Mektup Kozaklar arasında gerekli çalışmaları yapmalarını sağlamak için adı geçen bölgelerin yöneticilerine gönderilmişti. Kuban Bölge Yöneticisinin Kozak Ataman Labinskiy’ye yazdığı mektubunda şöyle denmektedir: “İleride Rus halkın Türklerden yeni elde edilen topraklara göç ettirilme ihtimalinin acil tanıtımı için”. Bu gizli mektubun Ermenilerin eline geçmesinin nedenleri araştırılırken mektubun Çahuşyan’a Armavir’de köy muhtarının yanında çalışan Ayvazyan adlı bir Ermeni tarafından gönderildiği ortaya çıktı. Olayla ilgili soruşturma başlatılırken 12 Ekim 1915’te Ayvazyan intihar etti.⁷⁶

Bu olay Ermenileri şoke etti. 18 Ağustos 1916 tarihli “Kafkasskoe slovo” (Kafkas’ın sözü) gazetesinde yayınlanan “Türkiye Ermenistan’ının geleceği” adlı makale Rusya Dışişleri Bakanının itirazlarına yol açtı. Bu da Ermenilerin öfkeli tepkilere neden oldu. Bakan şöyle yazıyordu: “Bu günlerde ajitasyon için çalışan ve siyasi tartışmaları kışkırtan Ermeni sorunuyla ilgili bu tarz makalelerin yayınlanmasına izin verilmemeli”.⁷⁷ Sansür işlerinden anlayan General Yanuşkeviç’ten, basında bundan sonra bu tarz makalelerin yayınlanmaması istendi.

Bu makalede Ermeni sorunun çeşitli çözüm seçeneklerinden bahsediliyordu; ya Van, Bitlis, Muş bölgelerinin topraklarında Ermenistan’ın kurulması, ya bu bölgelerin Kafkas Valiliğine bağlanarak Finlandiya sistemi örnek alarak yöneltmesi, ya da Rusya’nın himayesinde bu bölgelerin özerkliğinin kabul edilmesi. Makalenin yazarı, tamamen insanlarla doldurulmamış topraklarda yeni bir devlet kurulamaz olduğunu kabul ediyordu ve “Türkiye Ermenistan’ında şimdi bile dağlarda Kürtler var, şehirlerde ise Türkler, bu arada Ermenistan’ın da Müslüman halkı gün be gün daha da artıyor” diyordu.⁷⁸

76 Kafkas Askeri Bölge Karargahı Genelkurmay Başkanına. Belge. 01.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 172.

77 Kafkas Valisi Sivil Danışmanın Türkiye Bölgeleri Askeri Valisine mektubu. 26.09.1916. // RDATA, f. 13227, l. 2, d. 8, y. 6.

78 “Kavkazskoye Slovo” (Kafkas sözü), 1916, 18 Ağustos.

Ermeniler toprak meseleleri konusunda çok hassastılar. 14 Ağustos 1916'da Tiflis'ten Moskova'ya "Armyanskiy Vestnik" (Ermeni Habercisi) gazetesine gönderilen ve askeri sansür tarafından ele geçirilen bir mektupta, Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları bölgelerde olan bitenlerin esas sorumlusu Osmanlı İmparatorluğu olsa da "Ermenistan'ın hain arkadaşı Rusya da az suçlu değildir. Rusya'nın Ermenistan'a yardımı bir lütf olmayıp bir görev olduğunu kanıtlamamız gerekiyor. Çünkü bugüne kadar Ermenistan, Rusya'dan zarardan başka bir şey görmedi ki... Sayın editörüm yeter, aşağılanıp hain Rusya'yı Ermenistan'ın kurtarıcısı olarak görmeyi kesmeliyiz. Böyle darbeden sonra "özgürlüğü" sinsî ve namussuz Rusya'nın elinden almaktansa bizim avatanımızın yok olması (vatanım, beni affet) daha iyidir".⁷⁹

Önde gelen tüm Ermeni siyasi partilerin, Rusya'nın yardımıyla Türkiye'den kurtulmayı hedef aldıklarını açık bir şekilde herkese bildirdikleri bir sır değildir". Rus aydınları, Ermenilerin Osmanlı toprakları içerisinde ayrı bir devlete sahip olma fikirleri konusunda pek hevesli değillerdi.

Rusya'daki askeri ve siyasi çevreler, Ermenilerin kurtuluşunun Rus ordusunun başarısına bağlı olduğunun gayet farkındaydılar. Dolayısıyla bir daha herhangi bir söz vermeye gerek duymuyorlardı. Bu fikri General Bolhovitinov 25 Şubat 1916'da, Prens Vasiliy Gadjimukov tarafından 21 Ocakta hazırlanan "Savaş döneminde ulusların duyguları hakkında" adlı rapor üzerine önergesinde dile getirdi. Şu şekilde yazıyordu: "Türkiye Ermenileri zor ve trajik şartlarda bulunuyorlardı ve bulunmaya devam ediyorlar. Bu bağlamda Ermeniler lehine

herhangi bir değişiklik Rus politikasının çıkarlarına uygun düşmezdi. Ermenilerin tek kurtuluşu, kendilerinin de şüphesiz çok iyi anladıkları gibi, Rus silahın galebesidir. Bu yüzden de fazla söz etmeye gerek yoktu. Önde gelen tüm Ermeni siyasi partilerin, Rusya'nın yardımıyla Türkiye'den kurtulmayı hedef aldıklarını açık bir şekilde herkese bildirdikleri bir sır değildir".⁸⁰ Rus aydınları, Ermenilerin Osmanlı toprakları içerisinde ayrı bir devlete sahip olma fikirleri konusunda pek hevesli değillerdi.

Kafkas Cephesindeki 4. Kafkas Kolordusunun Doğubayazıt birliğinin komutanı General A.M. Nikolayev olayların merkezindeydi ve raporunda Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik toplu bir katliam vakiasına rastlamadığını itiraf ediyordu: "Van'dan Tapariz'e doğru 50.000 kişilik bir göç grubu çıktı ve Kürtler tarafından 100'e yakın insan öldürüldü. Dönüşte ise Tapariz'den Bergrikala'ya kadar yolda hastalıklardan yaklaşık 500 Ermeni

79 Tiflis'ten "Armyanskiy Vestnik" gazetesine Moskova'ya gönderilen mektubun kopyası. 14.08.1916. // RDATA, f. 13227, l. 2, d. 8, y. 2-3.

80 Vasiliy Gadjimukov'un raporunu üzerine General Bolhovitinov'un önergesi. 25.02.1916.// RSMHA, f. 2100, r. 1, v. 665, p. 107.

öldü”. General Bolhovitinov’un verdiği bilgilere göre göç edenlerden yaklaşık 200.000’i Rusya’ya hareket etti. Bu savunmasız insan kalabalığı ilerledikçe Van Gölünün güney tarafından Hoy’e kadar, diğer taraftan da Iğdır’a kadar yol boyunca “insanlar halsizlikten, açlıktan ve susuzluktan yerlere düşüyorlardı”.⁸¹ Kafkas Ordusunun 4. Kolordusunun Komutanı, “Van bölgesinde Türkler olmadığı için Ermenilerin neden oradan göç ettiklerini bilmediğini ve Van Valisi görevini üstlenmiş Aram’ın ona hiçbir şey sormadığını ve insanların göçüyle ilgili bilgi aktarmadığını ayrıca belirtiyordu. Malazgirt bölgesinde, ordu geri çekilirken Ermenilerin katliamı söz konusu değildi. Aynı şekilde ordunun önünde ilerleyen halka karşı da bir katliam söz konusu değildi”.⁸² Papazyan adlı bir Ermeninin Tiflis’e Piskopos Mesrop’a gönderdiği telgrafta şu satırlar yer alıyordu: “Hâlihazırda Van’dan yaklaşık 15.000 göçmen (1914’de Van nüfusu 40.000 üzerinde idi) Doğubayazıt vadisine yerleştiler. Onlar geri dönmeleri için ikna etmeye çalışıyorum, fakat ikide bir geri çekilmeler, ekonomik güvensizlik, hareket ve hayat güvencesinin olmaması halkın tereddüt ve şüphesini artırıyor. Ortalığın durulmasını beklerken bu insanlar aç kalıyorlardı. Erzak yoktur. Bulunan yardım yok denecek kadar azdır. Acil gıda göndermenizi ve zavallı göçmenleri nereye yönlendireceğimize dair tavsiyede bulunmanızı rica ediyorum.”⁸³

Ermenilerin çoğu Van’daki olayların nedenlerini “gönüllü birliklerin” faaliyetleriyle bağdaştırıyordu. Olup bitenlerden, “gönüllü birliklerini” kurmuş Taşnak Partisini suçluyorlardı. Özellikle söz konusu birlikler savaş olaylarına karıştıkları için, Türkleri intikam almaya harekete geçirdikleri için bu üzücü olayların meydana gelmiş olduğunu düşünüyorlardı. Taşnaklar ise Ermenilere motivasyonlarını kaybetmeme çağrısında bulunarak ve “Dünyada tek bir Ermeni kaldığı sürece Ermeni sorunu olacaktır” sloganlarıyla halkı yatıştırmaya çalışıyorlardı. Taşnaklar Van’daki mağlubiyetin müsebbibi olarak Rus komutanlığını suçluyorlardı. Başarısızlığın nedenlerini Rusya’nın politikasında aramak gerektiğini iddia ediyorlardı. Ayrıca, bazı Ermenilerden nefret eden komutanlar ve yöneticiler “Ermeniler olmadan Ermenistan’ı kurmak için” Ermenileri Van’dan kasıtlı olarak sürgün ettirdiğini iddia ediyorlardı.⁸⁴ Ruslar tarafından ele geçirilen, bir süre Aram Paşa tarafından yönetilmiş Van’da “kurtarıcı Rusya sayesinde teselli bulmuş Türkiye Ermenileri bir anda kendilerini düşman yuvasında hissettiler. Çoğunluğun da artık Türk yönetimini tercih etmeye başlamaları gayet doğal görünüyordu”.⁸⁵

81 General L.M.Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 74.

82 Aynı belge, y. 74.

83 Papazyan’ın Doğubayazıt’ten Tiflis’e Piskopos Mesrop’a. 06.08.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 207.

84 Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Karargahına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1. d.557, y. 48.

85 Tiflis İl Jandarma Müdürlüğün raporu. 08.12.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 304.

Erzurum, Bayburt, Erzincan, Muş, Harput ve Sason'daki olaylara gelirse İğdır "gönüllü birliklerinin" komutanlarından biri Vratsyan tarafından Tiflis'te yayınlanan "Orizon" gazetesine 22 Ağustos 1915 tarihinde olaylarla ilgili bir telgraf gönderildi. Telgrafta şöyle yazılıyordu: "Hınıs'tan iki hafta önce yola çıkan güvenilir şahıs Erzurum'un Batı tarafında Ermeni katliamının olmadığını ve sadece askerlerin öldüğünü belirtti. Erzurum Valisi saldırıya karşılık verdi, Bayburt, Erzincan, Harput'ta ve diğer illerde Ermeniler zarar görmedi, geri çekilirken Ermenileri yanlarında götürüyorlar... Sason cesurca savunmaya devam ediyor. Gelen şahsın söylediklerine göre vilayet katliamdan kurtuldu, kendi gözleriyle hiç el değmemiş Ermeni köylerini gördü. Bu haber umut vericidir".⁸⁶

Van'da yenildikten sonra birlik komutanlarının çoğu, ilk olarak da Andranik, birliklerin artık Rus ordusuna hizmet etmemesini, ya gerilla savaşı sürdürerek devam etmesini ya da dağıtılması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu amaçla, birliklerin komutanları olarak Andranik, Basturmaçyan, Dro, Aram, Vratsyan ve diğerleri İğdır'da bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantıda oy çokluğuyla birliklerin dağılmasına ve hatta başladıkları işin daha da sıkı bir şekilde devam ettirilmesine karar verildi.⁸⁷ Rus komutasına karşı söylenen ifadelerle rağmen (örneğin, sanki Ermeni birlikleri kasıtlı olarak ön cepheye ölüme gönderiliyordu veya Kafkas Ordusundaki Müslüman komutanların Türkiye'ye karşı ılımlı olduklarına ilişkin), iş laftan öteye gitmedi. Andranik açıkça şunu söylüyordu: "Ruslarla birlikte savaşmalıyız, yoksa Rus hükümeti tüm Ermeni komutanları tutuklayarak Ermenilerden intikam almaya başlayacaktır".⁸⁸

Toplantı sırasında olumsuz tepkiler özellikle Osetyalı Korgeneral Abatsiyev'a, komuta heyetin içinde olan Prens Muhammet Mirza Kacar'a ve General Nikolyev'e yöneltmişti. Birlik Komutanlarına göre, Ermeniler ezilirken General Abatsiyev Tatarlar, Gürcüler ve Osetyalılara yönetimde yer veriyordu. Aynı tepkiler Yelizavetpol ve Revan'ın valilerini karşı da vardı.

Bu konular sadece yukarıda bahsedilen toplantıda tartışılmıyordu. 4 Haziran 1915 yılında Ermeni Patriği Kafkas Valisi Vorontsov-Daşkov'a aynı sorularla geldi. General Bolhovitinov, Patriğin mektubunu okuyup mektubun içeriğini, kesinlikle olmaması gereken, ordu yönetimine apaçık müdahale girişimi olarak değerlendirerek Valiye bir rapor hazırladı.⁸⁹ Ancak, Vali, Genelkurmay Başkanı General Yudenic'e atıfta bulunarak, General Abatsiyev'ın komutasındaki askeri

86 Vratsyan'ın İğdır'dan Tiflis'teki "Orizon" gazetesine telgrafi. 22.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 53.

87 Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Karargâhına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 48 (arkası).

88 Aynı belge, y. 49.

89 General Bolhovitinov'un raporu. 10.06.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 356.

birliklerde özellikle Ermenilere karşı her hangi bir eylemin gerçekleşmediğini belirterek Patrik'e kibar bir mektup gönderdi.⁹⁰

Tiflis Belediye Başkanı Hatisov da buna karşılık olarak askeri işlere karışmaya çalışıyordu. Çünkü genelde, Ermeni birliklerinin bilgileri Tiflis'e "Hatisov'un karargahına" ve "Ermeni karargahına" gönderiliyordu. Fakat kendisi Kafkas Cephesi karargahından, savaş alanlarında bulunan Ermeni birliklerine Şehir Belediye Başkanlığı adına askeri komuta vermemesine dair bir uyarı almıştı.⁹¹ Aynı zamanda merkez karargâh, Petersburg'a Müslüman subayların diğer cephelerden Kafkas cephesine sevk edilmemesine dair gizli bir mektup gönderdi. General Bolhovitinov şöyle yazıyordu: "Son zamanlarda Müslüman subayların Batı cephesinden Kafkas cephesine geçme istekleri gözlemlenmektedir. Bu isteklerin emsal oluşturmasını önlemek için Gülazizov'un talebini reddetmek uygun olacaktır".⁹² Ama aslında Kafkas Cephesi komutanlığının bu talebi Ermenilerin memnuniyetsizliğinden kaynaklanıyordu.

ERMENİ GÖNÜLLÜ BİRLİKLERİNİN TASFİYE EDİLİŞİ

3 Ocak 1916'da 5. "gönüllü birliğin" elebaşları, Revan'da Ermeni birliklerinin dağıtılmasıyla ilgili sorunların tartışıldığı bir toplantı düzenledi. Kafkas Valiliği istihbarat biriminin verdiği bilgilere göre toplantıya birlik komutanı Vartyan, "Kostya" lakaplı yardımcısı, subay Garegin ve subay Njdeh (Bulgar Ermenisi) ve bir Ermeni-İran vatandaşı katıldı. Tartışma sırasında, birliklerin dağıtılması ve birlikler yerinde piyade taburların oluşturulmasına ilişkin Ermenilerin isteklerini karşılamadığı iddia ediliyordu. "Disiplin sıkıntılarından ve Ermeni davasına katkıda bulunamadıklarından Ermeni gönüllülerin Rus ordusunda görev yapmalarına karşı" geliyorlardı. Toplantıda gizli bir karar alındı. Bu karara göre Ermeniler yeniden oluşturulan piyade bölümlerine katılmayacak, son çare olarak orduya gönüllü katılabileceklerdir".⁹³ Böyle bir ortamda Ermeni piyade birlikleri aktif savaş eylemlerine katılmamaya çalışıyorlardı.

Ön cephede bulunan Ermeni çeteleri devamlı olarak arka kıtalara sevk edilmelerini istiyorlardı. Zira açık muharebe alanında değil, sivil halkın içinde gerilla eylemlerinde başlıca rol almaları gerektiğini düşünüyorlardı. Ermeni

90 Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov-Daşkov'un Ermeni Patrik'ine Patrik'ine. 19.06.1915. // RDATA, f.2100, I.1, d.557, y. 335.

91 Kafkas Ordusu Karargahından Tiflis Belediye Başkanı Hatisov'a. 26.01.1915. // RDATA, f.2100, I.1, d.558, y. 74.

92 Bolhovitinov'un Savunma Bakanlığına telgrafi. 30.01.1915. // RDATA, f.2100, I.1, d.535, y. 34.

93 Kafkas Valiliği İdaresinden Kafkas Ordusu Karargahına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, I.1, d.646, y. 16.

birliklerinin komutanları bu amaçla toplantı düzenlediler. Hedeflerinde düşmanı zayıflatmak ve sivil halkın arasında korku ve panik yaratmak için gerilla hareketinin başlatılması vardı. Bu konularla ilgili elebaşları birkaç defa “Ulusal Büro” ve Patrik’le görüştüler. “Ulusal Büro” ve Patriğin işe karışmalarına rağmen bu talepler dikkate alınmadı. Üstelik Muş’un Unan köyünden çıkan, Hınçaklar arasında “Pandukt” lakabıyla bilinen 6. birliğin komutanı Mikael Safryan görevinden alınmış ve yerine teğmen Avşarov atanmıştı.⁹⁴

1916’da Ermeni “gönüllü birlikler” Rus ordusuyla ortak operasyonlara istemeyerek katılıyorlardı. Ermeniler savaş alanlarına “Ulusal Büro” tarafından gönderilseler de de yolda birliklerinden ayrılmaya çalışıyorlardı. Bu vakıalar özellikle alt rütbeli “gönüllüler” arasında çok yaygındı. Örneğin, General Çernozubov Kafkas Ordusu Komutasına 4., 5. ve 6. birliklerinden alt rütbelilerin sınıfını oluşturmak için gönderilen 2.482 Ermeni’den görev yerine sadece 1741 kişinin geldiğini bildiriyordu. Diğer 741’i yani neredeyse yüzde 30’u yolda firar etmişlerdi.⁹⁵

ABD’den gelen Ermeni birliklerin İrtibat Komitesinin üyesi S. Vratsiyan 20 Aralık 1915’te Erivan’dan Boston’a yazarken “Ermenistan’ı kurtarma” düşüncesine kapılmış insanların yaptıklarından dehşete düştüğünü anlatıyordu. Vratsiyan şöyle yazıyordu: “Bizim gönüllü birliklerle ilgili görüşüm değişti. Birçok düzeltilemez kusurların var olduğunu üzülererek söylüyorum. En çok sevdiğimiz kahramanlar beni hayal kırıklığına uğrattılar. Gençliğe ümidim sarsıldı. Hatta bu birliklerimizin gelecek ordunun tohumlarını oluşturabileceğine bile inanmamaya başladım. Ama tüm bunlar bizim hepimizin o büyük beklentilerimizin yanında çok ufak kalıyor. Daha önce sıkça bahsettiğim Amerika’dan gelen gönüllülerimize bir bakın. Merkez Komitesi aracılığıyla gönderilenlerin çoğu yolun yarısında geri döndüler. Bazıları Tiflis’e bile varamadan dağıldı. Örgütün parasını gasp etmek için bahane arıyorlar. Ama üçüncü grup buraya vardı ve sizin verdiğiniz üç bin rubleden fazlasını aralarında bölüşüp size herhangi bir rapor vermeyi denemediler bile... Kısacası, burada öyle bir kargaşa yaşanıyor ki köpek artık efendisini kale almıyor”.⁹⁶ Kafkas’ta “Hınçak” Partisi temsilcisi Mnatsakanyan Amerika’ya parti yönetim kuruluna gönderdiği mektubunda bunu onayladı. 1915 yılının Haziran ayında “Amerika’dan aldığım çocuklar tam bir serseriye dönüştüler. Aralarında kavga ediyorlar, yemekleri beğenmediklerini söylüyorlar, eğitime gitmek istemiyorlar, kısacası delirmiş durumdayım artık... Burada prensler

94 Bakınız: Kafkas Valiliği İdaresinden Kafkas Ordusu Saha Karargahına. 23.01.1916. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 22-23.

95 General Çernozubov’dan Kafkas Ordusu Karargahına. 29.08.1916. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 245.

96 İdari Komitesinin üyesi S. Vratsiyan’ın Ermeni Komitesine, Boston’a mektubu. 20.12.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 11-12.

gibi yaşayacaklarını hayal ediyorlardı galiba, ama askeri kurallara uymak zorundalar”.⁹⁷

Rus ordusu saflarında Kafkas Cephesinde Türklere karşı savaşan Ermeni gönüllülerinin sayısı ne kadardı? 11 Haziran 1915 yılında “La Libre Parole” gazetesinde yayınlanan Ermeni Sosyalist Partisinin bildirisinde Kafkas Cephesinde “130.000 Ermeni’nin Rus bayrağı altında savaştığını” belirtilmişti.⁹⁸ Elbette bu biraz abartılmış bir rakam. 1915 yılının Kasım ayına doğru 2. Ermeni birliğinde Dro’nun komutası altında 771 “gönüllü” vardı.⁹⁹ Tiflis İl Jandarma Müdürlüğü Komutanının raporunda Dro ve birliğiyle ilgili “onun birliğinin üyeleri neredeyse hepsi eskiden teröristti. Dro’nun tutumu ve birliği oluşturanlar özellikle de bu birliğe dikkat etmemiz gerektiğini gösteriyor” diye yazıyordu.¹⁰⁰

1 Kasım 1915 yılında Komutan Avetis tarafından imzalanan 3. birliğin listesinde 718 kişi,¹⁰¹ 1 Kasım 1915 yılında komutan Vartan tarafından imzalanan 7. birliğin listesinde 227 kişi vardı.¹⁰² 5. birliğin komutanı tarafından Kafkas Ordusu Askeri Konseyi üyesi General Ryabikin’e 20 Ocak 1915’te gönderilmiş telgrafta birlik, başkomutanın izniyle oluşturulduğunu, karargâhın komutasına uygun olarak 1.500 adet Mannlicher tüfeğiyle silahlandırıldığı yazılmıştı.¹⁰³ Birliğe verilen tüfek sayısından yola çıkarak “gönüllülerin” sayısını tahmin etmek zor değildir. 1915 yılın ortasında, elde edilen bilgilere göre 6. birliğin gönüllü sayısı 850 olarak belirlenmişti.¹⁰⁴ General Bolhovitinov şöyle yazıyordu: “Savaş sahnesinde birliklerin sayısı altıdır, her biri 1.000 kişiliktir. Aslında şimdi daha azdır, toplam yaklaşık 5.000 kişidir”. Ayrıca 1915 yılı sonuna doğru bu rakamın azaldığını belirtmektedir. O zamana kadar birliklerde kayıplar yaşanmıştı: 485 ölü, 1.260 yaralı, hasta veya kayıp. General ölümlerin sayısını biraz abartılı buluyordu ve şöyle yazıyordu: “Ölümlerin sayısı abartılmıştır. Görevi yerine getiremeyen ve kayıp gönüllülerin sayısı aşağı yukarı doğru yansıtılmıştır. Çünkü Ermeni birliklerinde firar vakıaları gayet yaygındı”.¹⁰⁵

97 Mnatsakanyan’ın Amerika’da “Hinçak” partisinin yönetim kuruluna. 22.07.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 31-31(arkası).

98 La Libre Parole, 11 Haziran 1915.

99 Bakınız: 1 Kasım 1915 tarihine göre 2. Ermeni gönüllü birliğinin listesi. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 241-254.

100 Tiflis İl Jandarma Müdürlüğün raporu. 08.12.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 307.

101 Bakınız: 3. Ermeni gönüllü birliğin listesi 1 Kasım 1915 yılına göre. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 230-240.

102 Bakınız: 7. Ermeni gönüllü birliğin listesi, 1 Kasım 1915 tarihine göre. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 208-212.

103 General Ryabikin’e Vartan’dan mektup. 20.01.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 157

104 Mnatsakanyan’ın Amerika’da “Hinçak” partisinin yönetim kuruluna mektubu. 22.07.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 31 (arkası).

105 General L. M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 75-75 (arkası).

Fakat Kafkas cephesindeki Rus askeri yetkililerin yazışmalarında “gönüllü” tanımı ile kastedilen, sadece birliklere yazılmış Ermenileri değil, muharebe bölgelerinde bulunan ve Rus ordusu tarafından silahlandırılan Ermenileri de kapsıyordu. Silah kullanmayı ve askeri disiplini onlara alt rütbeli eğitimler öğretti. Bu askerler buldukları yere göre tünel ve köprülerin güvenliğinden sorumluydu. Türkler saldırdıkları anda ön cephede bulunan “gönüllüler” diğer birlikleri uyaran bir ateş yakacak, daha sonra silahlı “gönüllüler” askeri eğitimlerin kontrolünde hızlı bir şekilde toplanarak cephe hattındaki yerlerini alacaklardı.¹⁰⁶

Ağır yenilgilerden sonra Ermeni “gönüllülerin” firar vakıaları toplu hal aldı ve 6 Aralık 1915’te Kafkas Ordusu karargâhı Ermeni birliklerinden piyade taburlarının kurulması emrini verdi. 13 Aralık tarihli başka bir emirle bu taburlar tüm askeri yasalara uygun olarak düzenli orduyla eşdeğer oluyordu. Bu düzenlemelerden sonra Rus hukukuna göre genellikle alt rütbelerde askerliğini yapan Türk tebaası Ermenilerle ilgili bir dizi yanlış anlaşılmalara meydana gelmişti.¹⁰⁷ Bazı birlikler ise tasfiye edilmişti. Mesela, Aleksandropol birliğinin komutanı Vartapetyants 17 Ocak 1916 tarihli raporunda kendi birliğinin tasfiye edildiğini, zamanında aldıkları silahların ise Aleksandropol topçu birliğine teslim edildiğini belirtiyor.¹⁰⁸ Fakat birlikler tasfiye edilmeye başladığında Ermeni siyasi partileri, “gönüllülere” silahları iade etmemeleri konusunda tembih ettiler. Çünkü Rusya Ermenistan’a özerklik vermezse gönüllüler Rus Hükümetine karşı savaşılmaya hazır olacaklardı.¹⁰⁹

23 Ağustos 1915’te Kont Vorontsov-Daşkov Kafkas Valisi ve Kafkas Ordusu Başkomutanı görevinden alınmıştı. Bu makama Grandük Nikolay Nikolayeviç geçti. O tarihlerde Tiflis’te özel bir toplantı düzenlenmişti. Toplantıya “General Mışlayevskiy, kâhya Petron, Kafkas Askeri Bölge karargâh reisi General Yudenıç, Tiflis Piskoposluk Başkanı Piskopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı A. Hatisov, Ermeni Ulusal Komitesi Başkanı S. Arutyunov ve Doktor Y. Zavriyev katıldı. Ermenilere, deneyimli savaşçıların önderliğinde özel birlikler (humbalar) oluşturmayı önerdiler... Ermeniler birlik kurma fikrini sıcak karşıladılar. Fakat daha sonra güçlerini birkaç kat arttırmak gibi bir talepte bulundular: Ermenilerin gelecekte bir katliama uğramalarını önlemek için Rus hükümetinin tarafsız devletlerin büyükelçilerinden Türkiye’yi bu konuda etkilemek için onay almasını istediler... Toplantı sırasında birliklerin oluşturmasını oybirliğiyle kabul ederek maddi ve manevi destek verecekleri vaadinde bulundular”.¹¹⁰

106 Bakınız: Aleksandropol (Gümrü) Gönüllü Birliğin Komutanın Aleksandropol Garnizon Komutanına raporu. 05.01.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 132-133.

107 Bakınız: Ermeni birliklerin taburlara dönüştürülmesi. 06.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 279.

108 Birlik Komutanı Vartapetyants’ın raporu. 17.01.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 14.

109 General L.M.Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 49 (arkası).

110 Aynı belge, y. 50-51.

1916 yılının başından itibaren cepheye gönderilen “gönüllülerin” sayısı gittikçe azalmaya başladı. Eskisi gibi bir akım söz konusu değildi. 27 Şubat 1916 yılında Kafkas Ordusu karargahından Camal Çapkalyan’ın komutasında 40 Ermeni “gönüllü” ve Vanlı “gönüllü” birliği için Tiflis’ten Culfa tren istasyonuna 150 pud¹¹¹ mühimmat gönderildi.¹¹² Aynı yıl, 9 Mayıs’ta Kafkas Askeri Bölge Komutanına Ordu Komutanlığından “yeni Ermeni birliklerin oluşturulmasına kesinlikle karşı” olduğunu bildiren bir emir gönderildi.¹¹³

1914 yılında Türkiye ile savaş başladığında Ermenilerin çoğu ya çeşitli ülkelerdeki Rus konsolosluklardan aldıkları belgelerle ya da hiçbir belge olmaksızın Tiflis’e geliyorlardı. 1916 yılının ortasına gelindiğinde ise tam tersi bir tablo ortaya çıkmaya başlamıştı - yurt dışından gelen “gönüllülerin” geri dönmeleri için belgeleri hazırlanıyordu, ancak Ermenilerin geri dönmek için aldıkları belge yetersizdi. Tiflis Belediye Başkanı A. Hatisov Kafkas Ordusu karargah komutanına şöyle yazmıştı: “Türkiye ile savaşın başında Tiflis’e bir sürü Ermeni geldi. Onlar, Ermeni birliklere yazılan Amerikan vatandaşlarıydı. Amerika’dan çıkarken kendilerine Rus İmparatorluğu New York Başkonsolosu tarafından pasaport yerine geçmeyen belge veriliyordu. Bu birliklerin artık dağıtıldığını dikkate alırsak, onlar eve dönmek istiyorlar. Fakat tek engel yurt dışına çıkabilmeyi sağlayan bir belgenin olmamasıdır”.¹¹⁴

Hatisov, birliklerin dağıtılmasından sonra Tiflis’e gelen “gönüllülerine” yurt dışına çıkmalarını sağlayacak herhangi bir belgenin verilmesini talep ediyordu. 1915 yılının sonuna doğru kimlik belgesi olmayan Ermenileri birliklere almıyorlardı. Bu, daha çok Türkiye Ermenilerini ilgilendiriyordu. Rus komutanlığı, söz konusu göçmenler arasından orduya istenmeyen “gönüllülerin” girebileceğinden çekiniyordu. Kafkas Ordusu karargâhı, birliklere kaydolmak isteyen birçok Türkiye Ermenisi bulunduğu için tedbirli davranmaya karar verdi. Başka ülkelerin tebaası olan “gönüllülere” gelirse, bu Ermeniler birliklere katılmak için Türkiye’ye bir tarafta Savunma Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığının, diğer tarafta Ermeni örgütleri arasındaki anlaşma doğrultusunda geliyorlardı.¹¹⁵ Ülkeye kimliksiz girişler bu anlaşmaya dayanıyordu.

111 Çevirmen notu: eski Rus ölçü birimi; 1 pud, 16,3 kg’a eşdeğer.

112 Ermeni gönüllülerin nakliye telgrafı. 27.02.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 112-113.

113 General Savelyev’den Kafkas Askeri Bölgesi Karargah Başkanına. 09.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 174.

114 A. Hatisov’un Kafkas Ordusu Karargah Başkanına mektubu. 28.09.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 263.

115 Bakınız: General Savelyev’in Kafkas Askeri Bölge Karargahı Başkanına. 09.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 333.

“RUS ASKERİN KURŞUNU AYAĞIMIZI, ERMENİ ASKERİN KURŞUNU İSE KALBİMİZİ VURUYOR”

Savaşın başında Kafkasya’ya gönüllü olarak büyük ideallerle gelen yabancı Ermeniler, 1915 yılının sonu - 1916 yılının başında yıkılmış vaziyette idiler. Boston’dan “Büyük Ermenistan” hayalleriyle gelen S. Vramyan, 1915 yılın sonunda “Ayrenik” gazetesinin editörü H. Darpinyan’ın Vramyan’a geri dönüşle ilgili soru sorduğunda, “Şimdiki şartlarda benim gidişim kesinlikle imkânsız görünüyor. Ben kendim de buradan kaçmak isterdim, fakat imkânım yok. Savaş süresi ve Ermeni halkın yaşadığı felaket bizim liderlerimizi ve düşünürlerimizi derinden etkiledi. Çoğu çok zor günler yaşıyor, çoğu yoruldu, ruhen dağılmış ve hiçbir şey yapamıyorlar, diğerleri ise hayal kırıklığını yaşıyorlar... Aklımızı kaybettik, devamlı hata yapıyoruz, sağdan ve soldan bize çamur atılıyor, işimizin önünü açamıyoruz artık... Bazıları bizim düşmanımız oluyor ve gönüllülerden dolayı bizi kınıyorlar”, diye cevap vermişti.¹¹⁶ Mektubun sonunda Vramyan cephede çekilen fotoğrafı ekledi. Bu fotoğrafta Kafkas Ordusu 4. Kolordu Komutanı General Ogranovskiy Ermeni “gönüllülerle” birlikte yer alıyordu. Fotoğrafın arkasında: “Ermenileri sever, çok dürüst bir insandır. Van’ı onun döneminde ele geçirdiler, geri çekilme de onun döneminde gerçekleşti. Bizim gönüllü birliklerimiz için çok iyilik yaptı, onlara “benim küçük mütteliklerim” derdi” diye bir yazısı vardı.¹¹⁷

Yalnız Ermenilerin kaprislerine tüm Rus subaylar aynı şekilde bakmıyordu. Askeri sansür yetkilileri tarafından ele geçirilen Yarbay Polyanov’ın Yuryev şehrine Bayan Sokolova adına gönderilen mektubunda şöyle belirtiliyordu: “Kafkas cephemiz bir konu dışında her yönden güzel. Bu başa bela ve her konuda sıkıntılı Ermeniler yaşamımızı zehir ediyorlar. O kadar çoklar ki nereye baksan her yerde onlar var. Hasta numarası yapma konusunda ustalar ve inanılmaz korkaklar, savaş mevkilerinden kaçıyorlar, arka cephede çalışmak istemiyorlar ve bir yığın halinde hastanelerde yatıp görevden uzaklaştırılmakta ısrar ediyorlar. Bütün bunların istatistiklerini kaydediyorum, çünkü ileride her şeyi komutanlara sunacağım. Neredeyse hepsi pes ediyor – işleriyle baş edemeyen her bir –OV için (çev. notu: en sık kullanılan Rus soy isim son eki, ör: Nikiforov, Bolşov) bin tane –YAN var (en sık kullanılan Ermeni soy isim son eki, ör: Makaryan, Vartanyan).¹¹⁸

Ermeni “gönüllülerle” ilgili Rus ordusunun başını ağrıtan bir diğer ciddi sorun ise şuydu: bu “gönüllüler” yerli Müslüman halka karşı mezalim yapıp suçu Rus birliklerine atıyorlardı. Bu konuda sadece 17 Mart - 1 Nisan 1916 tarihleri

116 S. Vramyan’ın ABD, Boston’a “Ayrenik” gazetesini editörü Bay H. Darpinyan’a mektubu. 1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 27-28.

117 Aynı belge, y. 28.

118 Yuryev şehrine Sokolova adına mektubundan alıntı. 1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 164.

arasında Kafkas Ordusu Komutanlığına 3 telgraf geldi. Birincisi (17 Mart tarihli) Yüksek komutanlığa bağlı levazım subayına gönderilmişti, ikincisi (23 Mart tarihli) 4. kolordunun komutanına, üçüncü ise General Bolhovitinov ve Generaş Pustovoytenko adına gelmişti.¹¹⁹

17 Mart tarihli telgrafta Ermeni askerlerin Türk ahaliye karşı yaptıkları vahşeti araştırmak için Bitlis Ordu Komutanına dilekçe gönderildiği görülmektedir. Bu telgrafta, Bitlis'te Ermeniler tarafından katledilen 2.000 Türk sivilden bahsediliyordu. Bitlis Ordu Komutanı General Abatsiyev bu meseleyle ilgili şöyle yazıyordu: “Türk tebaası olan Ermenilerin çoğunlukta olduğu Ermeni birliklerine gelince, birlik askerleri Müslümanlara karşı bitmek bilmeyen mezalim yaptıkları için üçüncü gün bu birliği şehir dışına çıkarıp Bitlis-Muş hattına göndermek zorunda kaldım”. Bu birliğin komutanı Andranik idi.¹²⁰

O günlerde Ermeni “gönüllülerin” Todvand’da yaptıkları vahşet daha da korkunçtu. Orada bulunan evin bir bölümünde Rus atıcılar bulunuyordu. Diğer tarafta ise Ermeni “gönüllüleri”. Rus atıcılar kendi taraflarında hem annelerini hem de babalarını kaybeden 20 Müslüman çocuğu yerleştirip doyurdular. Yalnız keşiften döndüklerinde sadece cesetlerini buldular. Telgrafta, o sıralarda evde Ermenilerden başka kimsenin olmadığı belirtiliyordu. General Abatsiev, yaptığı soruşturma sonucunda bu cinayetin Ermeniler tarafından yapıldığını ortaya çıkardı.¹²¹ 31 Ocak 1916 tarihli diğer raporda, Doğubayazıt’ın Kinar köyünde 2. Ermeni birliğinde, Nahabet Grigoryants adlı bir “gönüllü” tarafından iki çocuğun öldürüldüğü belirtilmişti. Gönderide süngü ile öldürülen 8 yaşındaki erkek çocuğu ve 11 yaşında kız çocuğu hakkında bilgi verilmişti.¹²² Aynı yıl 26 Eylül tarihli rapora göre eski bir Ermeni gönüllü Yukarı Süleymanlı köyüne saldırıp üç kişiyi öldürdü, dört kişiyi ve on iki sığırı kaçırdı.¹²³

*Ermeni “gönüllülerle”
ilgili Rus ordusunun
başını ağrıtan bir diğer
ciddi sorun ise şuydu: bu
“gönüllüler” yerli
Müslüman halka karşı
mezalim yapıp suçu Rus
birliklerine atıyorlardı.*

“Gönüllülerin” yanı sıra yerli silahlı Ermeniler de Müslümanlara karşı yapılan soygun ve şiddet olaylarına katılıyorlardı. General Nikolayev General Yudenic’e telgrafında şöyle yazıyordu: “Ele geçirdiğiniz Türkiye topraklarının

119 Bakınız: General Bolhovitinov’un prens V. Orlov’a mektubu. 03.04.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 87.

120 Kafkas Ordu Karargah Başkanın telgrafı. 17.03.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 88.

121 Bakınız: General Bolhovitinov’dan General Pustovoytenko adına telgrafı. 01.04.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 90.

122 Kinar köyünde iki çocuk cinayeti hakkında. 31.01.1916. // RDATA, f. 2301, l. 2, d. 119, y. 1.

123 Yukarı Süleymanlı köyüne saldıran eski Ermeni gönüllünün davası. 26.09.1916. // RDATA, f. 2301, l. 2, d. 119, y. 21.

sınırında yaşayan Ermeniler, silahlı olup bizim ordumuzun peşinden giderek Müslümanlara karşı soygun ve şiddet uyguluyorlar”.¹²⁴ General Bolhovitinov yazıyordu: “Neredeyse her subay sadece birlik askerlerinin değil, onların komutanlarının da askeri disiplini bozduklarına, aralarında anlaşmazlıklara ve entrikalara, övünmeye, korkaklık vakıalarına, hırsızlığa, yağmacılığa ve nihayetinde aldığımız Türk bölgelerindeki sivil Müslüman halka uyguladıkları şiddete tanıklık ediyordu. Ayrıntılara girersek: bahsettiğimiz şiddetin ve Ermeni birlikleri tarafından, cinsiyete ve yaşa bakmaksızın Kürt köylerinin neredeyse yok edilme vakıaların gerçekten yer aldığını kanıtlayan, sadece askerlerin değil, birlik askerlerinin de davranışlarına tepki gösteren alakasız insanların da elimize geçen yazışmaları vardır”.¹²⁵ General Nikolayev, Van’ın fethi sırasında Ermeni “gönüllülerin” yağmacılığının yüksek boyutlara ulaştığını, bu suç akını durdurmak için askeri mahkeme kurmak zorunda kaldığını yazıyordu.¹²⁶

Van’da meydana gelen olayları incelemek için Ermeni “Ulusal Büro” Duma üyesi İosif Hununts ve yazar Ovanes Tumanyan görevlendirildiler.

General Nikolayev onlara Van’da yaşanan vahşeti anlattı.¹²⁷ Rus ordusu tarafından ele geçirilen Türk topraklarda sözde güvenliğin sağlanması için Ermeni polis birlikleri genellikle hırsızlık ve yağmacılığın peşindeydi... Haziran 1916 yılında “gönüllü” Levon Varadyan Van’dan Tiflis’e “Mşak” gazetesinin editörü Ambartsum Arakelyan’a, “polislerin neredeyse hepsi soyguncu” diye yazıyordu.¹²⁸ Tiflis’te birliklerin faaliyetlerini kontrol eden “Ulusal Büro” bile, ağırlıklı Hınçaklardan oluşan 6. birliğin hırsızlık yaptığını itiraf ediyordu.¹²⁹ Rus arşivlerinde Ermeni “gönüllülerin” vahşetini kanıtlayan birçok belge muhafaza ediliyor.

1916 yılında “Dışişleri Bakanının Ermeni sorunu üzerine Bakanlar Kuruluna Rapor” hazırlanmıştır. Bu belge, Ermeni sorununun büyük güçlerin elinde Osmanlı İmparatorluğunu zayıflatmak için kullanılan bir araç olduğunu kanıtlıyor. Rusya Dışişleri Bakanlığı belgesinde öncelikle “Boğazları elde etmek gibi arzu edilen hedefe yaklaşıncaya gerçek savaşa başlanmalı” diye belirtiliyor.¹³⁰ Belgede, “Rusya’nın da Türkiye’yi zayıflatmak için Türkiye’deki Ermenileri desteklemesi bir devlet vazifesi olarak belirlenmiş, dolayısıyla,

124 General Nikolayev General Yudenic’e telgrafi. 16.05.1916. // RDATA, f. 210, l. 1, d. 646, y. 154.

125 General L.M.Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 66.

126 Aynı belge, y. 68.

127 Bakınız: Aynı belge, y. 68.

128 Levon Varadyan’ın Tiflis “Mşak” gazetesinin editörü Ambartsum Arakelyan’a mektubu. 03.06.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 191 (arkası).

129 ABD “Eritassar Ayastan” gazetesine gönderilen mektuptan alıntı. 15.06.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 33.

130 B.A. Boryan. Ermenistan, Uluslar arası Diplomasi ve SSCB. II Bölüm, 1929, s. 413.

üstten gelen izinle, 1912 yılından itibaren Rus diplomasinin Türkiye Ermenistanı'nda yeni reformların gerçekleşmesi için elinden geleni yapmaya çalıştığı" belirtilmişti.¹³¹

Raporda daha sonra şu cümleler yer alıyordu: "Rus diplomasisinin çabaları başarıya ulaşmıştır... Türkiye'deki Ermeniler bir vatandaşlık görevi olarak Türklerin yanında yer almadılar. Bilakis, ağırlıkla Türk tebaası olan Ermenilerden ibaret binlerce kişilik birlikler kurdular. Olup bitenleri değerlendirirken devlet adamlarından Cevdet Bey, "Rus askerin kurşunu ayağımıza Ermeni askerin kurşunu ise kalbimize vuruyor" diyordu.¹³² Ermenilerin bu savaştaki önemini değerlendirmek için son muharebede ölen bir Türk subayının günlüğünden bir alıntıyı söylemek yeterli olacaktır. Günlükte şöyle bir cümle yer almaktadır: "Eğer Ermeniler bizle birleşseydi, Rusları çoktan yenerdik."

Ermeni "gönüllülerin" vahşetine tanıklık yapanlardan, Başkurdistan ÖSSC Birk Eğitim Enstitüsünün Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Rus asıllı Nikolay Vladimiroviç İzbaş Ekim 1947 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesine şöyle yazıyordu: "1915 yılı bizim neslimizin, özellikle de o dönemde Rus ordusunda bulunanların hafızasında iyice kaldı. Çünkü Türkler Ermenileri değil, Çarlık rejimi tarafından oluşturulan Ermeni birlikleri Doğu Anadolu'nun sivil Müslüman halkını katli ediyordu. Ayrıca da ateş hattından iç cepheye götürdükleri Türk savaş esirlerini toplu katliama uğratarak kendilerini rezil ediyorlardı".¹³³

Doğu Anadolu'daki olaylardan sonra Ermenilerin Güney Kafkasya'ya toplu bir şekilde göç etmeleri bölgede etnik ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Grandük Nikolay Nikolayeviç "Kafkasya'daki siyasi duruma ilişkin" hazırladığı raporda İmparator II. Nikolay'a bu gerginliğin boyutunu gösteriyordu. Grandük, Krala, "Kafkasya'nın en büyük merkezi Tiflis'te kentin yönetimi tamamen Ermenilerin elindedir" yazıyordu.¹³⁴

Rus ordusunda görev yapan Ermeni "gönüllüleri" Türkiye'de 1914-1916 yıllarında kazandıkları "askeri" deneyimi Kafkasya'ya taşıdılar. 1917-1918'de Güney Kafkasya Ermeni "gönüllülerin" kanlı mücadelesine sahne oldu. Güney Kafkasya'daki olaylar daha küçük çapta olsa da, şekil ve yöntem itibarıyla 1914-1916 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda yaşanan olayların aynısı idi.

131 Aynı eser, s. 414.

132 Aynı eser, s. 418.

133 Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Yönetim Kurulu Sekreterliğine, Ekim 1947 // Rusya Devlet Sosyal - Siyasi Tarih Arşivi (bundan sonra- RDSSTA).

134 Kafkas ve Rus İmparatorluğu: projeler, fikirler, yanılsamalar ve gerçekler. XIX yüzyılın başı- XX yüzyılın başı. St. Petersburg, 2005, s. 551.

Ermeni “gönüllü birliklerinin” Türkiye’deki kanlı maceraları, yaptıkları cinayet, şiddet, yağma ve etnik temizlikler mantıksal bir sonuca ulaştı. 1917 yılın Devrimden sonra Rusya’nın Kafkas Cephesi dağılmaya başladı. Rus ordusunda görev yapan Ermeni “gönüllüleri” Türkiye’de 1914-1916 yıllarında kazandıkları “askeri” deneyimi Kafkasya’ya taşıdılar. 1917-1918’de Güney Kafkasya Ermeni “gönüllülerin” kanlı mücadelesine sahne oldu. Güney Kafkasya’daki olaylar daha küçük çapta olsa da, şekil ve yöntem itibarıyla 1914-1916 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun doğusunda yaşanan olayların aynısı idi. Acımasız Ermeni “komutanları” Bakü’de, Kafkas Olağanüstü Komiseri Stepan Şaumyan’ın himayesinde bir araya geldiler ve sivil Müslüman halka karşı sadece Bakü’de değil Şamahı, Kuba, Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ’da akıl almaz vahşet uyguladılar.¹³⁵

SONUÇ

Bugün, o kanlı olaylardan bu yana 100 yıl geçti. Yukarıda bahsettiğim olaylar farklı bir şekilde yansıtılıyor. Sorunlar tarihten siyasi alanlara taşınmaya çalışılıyor. Kasıtlı olsun ya da olmasın, Ermeni “gönüllü birliklerinin” Doğu Anadolu’da yaptıkları kıyım unutturulmaya çalışılıyor. Ermeniler, yaşanmamış soykırımın kabul edilmesini talep ederken bunu Türkiye’ye karşı bir baskı aracı olarak kullanılıyor. Bu talep son yirmi yıldır Ermeni propagandasının ana konusunu oluşturuyor. Bunda amaç, Azerbaycan topraklarını işgal etmiş Ermenistan’a uluslararası kamuoyunda mağdur imajı oluşturmak ve yaptıklarını haklı çıkarmaktır.

135 Detaylı bakınız: Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. Paris, 1919. s. 21; Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasus (1917–1921). P. 131; Mart 1918, Bakü. Azeri katliamlar belgelerinde. Rustamova-Tohidi. Bakü, 2009; Kuba. Nisan-Mayıs 1918. *Müslüman katliamlar belgelerle*. Rustamova-Tohidi. Bakü, 2010.

KAYNAKÇA:

Birincil Kaynaklar:

- “Berdan’ türü silahın ve donanımın dağıtıldığı Aleksandropol (Gümrü) kazası köylerinin listesi.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d.558, 1914.
- “1 Kasım 1915 tarihine göre 2. Ermeni gönüllü birliğinin listesi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557.
- “1915 yılın başında Bakü İl Jandarma Müdürlüğüne gelen gizli bilgiler.” *ACBBSBA*, f. 276, l. 8, d. 498, 1915.
- “A. Hatisov’un Kafkas Ordusu Karargah Başkanına mektubu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 28.09.1916.
- “ABD “Eritassar Ayastan” gazetesine gönderilen mektuptan alıntı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 557, 15.06.1915.
- “Aleksandropol (Gümrü) Gönüllü Birliğin Komutanın Aleksandropol Garnizon Komutanına raporu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 05.01.1915.
- “Artem Gasparyan’ın Tiflis Belediye Başkanına mektubu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 557, 26.08.1915.
- “Asteğmen Badmaev’in Savunma Bakanlığına dilekçesi.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d.729, 05.10.1914.
- “Attaques des musulmans dans la region de Kars.” *Archives d’Ali Mardanbey Toptchibachi*, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, 1915.
- “Bakü Belediye Başkanın Topçibaşev hakkında notu.” *RFDA*, f.102, l.236, d.609, 04.05.1916.
- “Belyaev’in Kafkas Ordusunun Genelkurmay Başkanına telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 557, 07.09.1915.
- “Birlik Komutanı Vartapetyants’ın raporu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 665, 17.01.1916.
- “Bolhovitinov’un Savunma Bakanlığına telgrafı.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.535, 30.01.1915.
- “Bulgaristan’dan “Mşak” Ermeni gazetesinin yazı işlerine mektubu.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557, 1915.

- “Bükreş’teki Rusya’nın temsilcisinin telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 558, 09.01.1915.
- “Çarın Ermenilere Bildirisi.” *ACBBSBA*. f. 2100, l. 1, d. 535, 17.09.1914.
- “Dışişleri Bakanın Kafkas Valisine telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d.505, 26.08.1914.
- “Diplomat memur adına Dışişleri Bakanlığının şifreli telgrafı.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.558, 02.02.1915.
- “Documents sur 1915: Adjars, Sarykamis.” *Archives d’Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p.5.
- “Erivan’dan Tiflis’e General Mışlayevskiy’ye telgrafı.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.722, 19.04.1914.
- “Ermeni birliğin Merkez Komitesinden Hınçak Partisinin Amerika’da Yönetim Kurulu’na.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d.557, 15.09.1915.
- “Ermeni birliğin personeli, Proje.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557, 1914.
- “Ermeni birliklerin taburlara dönüştürülmesi.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 557, 06.12.1915.
- “Ermeni gönüllü birliğin listesi 1 Kasım 1915 yılına göre.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557.
- “Ermeni gönüllülerin listesi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.558. 15.12.1914.
- “Ermeni gönüllülerin nakliye telgrafı.”. *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 665, 27.02.1916.
- “Ermenilerin İran ve Türkiye’nin Kafkas’a yakın toprakları satın almalarıyla ilgili konuya dair.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 23.05.1916.
- “General Bolhovitinov’dan General Pustovoytenko adına telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 01.04.1916.
- “General Bolhovitinov’un General Voropanov’a telgrafı.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.505, 25.11.1914.
- “General Bolhovitinov’un General Yudenic’e telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 729, 05.10.1914.

- “General Bolhovitinov’un prens V. Orlov’a mektubu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 03.04.1916.
- “General Bolhovitinov’un raporu.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.558, 10.06.1915.
- “General Çernozubov’dan Kafkas Ordusu Karargahına.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.646, 29.08.1916.
- “General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 11.12.1915.
- “General Leonid Bolhovitinov’un Kafkas ordusunun Genelkurmay Başkanı NikolayYudeniç’e telgrafi.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d.729, 05.10.1914.
- “General Leonid Bolhovitinov’un Kafkas’ın askeri valisine gizli rapordan.” *RDATA*, f.13134, l. 1, d. 82, 20.11.1914.
- “General Leonid Bolhovitinov’un Kağızman kazasının Kars vilayet reisine yazdığı gizli raporu.” *RDATA*, f. 13134, l. 1, d.82, 20.11.1914.
- “General Nikolayev General Yudeniç’e telgrafi.” *RDATA*, f. 210, l. 1, d. 646, 16.05.1916.
- “General Ryabikin’e Vartan’dan mektup.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557, 20.01.1915.
- “General Savelyev’den Kafkas Askeri Bölgesi Karargahı Başkanına.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 09.05.1916.
- “General Savelyev’in Kafkas Askeri Bölge Karargahı Başkanına.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 557, 09.05.1916.
- “General Yudeniç’in General Abatsiev’a telgrafi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.729. 23.10.1914.
- “General Yudeniç’in General Voropanov’a telgrafi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.505, 18.10.1914.
- “Generaller Yudeniç ve Bolhovitinov’un Kafkas ordusunun lojistik başkanına telgrafi.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 729, 05.10.1914.
- “İdari Komitesinin üyesi S. Vratsiyan’ın Ermeni Komitesine, Boston’a mektubu.” // *RDATA*, f.2100, l.1, d.646, 20.12.1915.

- “İsviçre, Tiratsiyan’a gönderilmiş “Arşak” imzalı mektubundan alıntı.”
RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, 29.07.1915.
- “Kafkas Askeri Bölge Karargahı Genelkurmay Başkanına.” Belge. *RDATA*,
f. 2100, l. 1, d. 646, 01.05.1916.
- “Kafkas Ordu Karargah Başkanın telgrafı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646,
17.03.1916.
- “Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov-Daşkov’un Ermeni Patrik’ine
Patrik’ine.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557, 19.06.1915.
- “Kafkas Ordusu Karargahından Tiflis Belediye Başkanı Hatisov’a.” *RDATA*,
f.2100, l.1, d.558, 26.01.1915.
- “Kafkas Ordusunun Tedarik Genel Müdürlüğünden Kafkas Ordusu
Başkomutanlık Karargahına.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.558, 22.02.1915.
- “Kafkas Valiliği İdaresinden Kafkas Ordusu Karargahına.” *RDATA*, f.2100,
l.1, d.646, 24.08.1915.
- “Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Başkanına.” *RDATA*, f.2100, l.1,
d.558, 29.01.1915.
- “Kafkas Valisi Sivil Danışmanın Türkiye Bölgeleri Askeri Valisine
mektubu.” *RDATA*, f. 13227, l. 2, d. 8, 26.09.1916.
- “Kağızman kaza reisinin mektubundan.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 528,
04.08.1914.
- “Karadeniz Valiliğinden Kafkasya Valisine mektup.” *RDATA*, f. 1300, l. 1,
d.890, l.16. 20.11.1914.
- “Kinar köyünde iki çocuk cinayeti hakkında.” *RDATA*, f. 2301, l. 2, d. 119,
31.01.1916.
- “Kont Vorontsov-Daşkov’un Dışişleri Bakanlığına gizli telgrafı.” *RDATA*, f.
2100, l. 1, d.558, 06.02.1914.
- “Levon Varadyan’ın Tiflis “Mşak” gazetesinin editörü Ambartsum
Arakelyan’a mektubu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 03.06.1916.
- “M.Y. Caferov’un II. Nikolay’a rapor mektubu.” *RDATA*, f.1276, l.11,
d.1459, Ocak 1915.

- “Maslovkin’in Ordu Karargahına, General Saveleev’a telgrafi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557, 1914.
- “Mnatsakanyan’ın Amerika’da “Hınçak” partisinin yönetim kuruluna mektubu.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.557. 22.07.1915.
- “O dönemde görevli olan Danıştay Başkanı S.A. Yegizarov’un “Mışak” gazetesinin editörü Arakelyan’a mektubu.” *ACBBSBA*, f. 276, l. 8, d. 463, 10.09.1915.
- “Orenburg Piskoposu Matfey’in Ortodoks cemaatine çağrısı.” *ACDA*, f. 3172, l. 1, d. 2, 1914.
- “Papazyan’ın Doğubayazıt’ten Tiflis’e Piskopos Mesrop’a.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, 06.08.1916.
- “Rusya’nın Konstantinopolis elçisi Mihail Girs’in gizli telgrafi.” *RDATA*. f. 2100, liste (l.) 1, dosya (d.) 535, yaprak (y.) 116. 16.09.1914.
- “Sarıkaş valisi Podgurskiy’nin Albay Grigoliya’ya ve Ardahan, Ordu ve Kağızman kaza reislerine telgrafi.” *RDATA*, f.2100, l.1, d. 460, 12.01.1915.
- “Savunma Bakanlığı genel müdürüne anonim mektup.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 207. 25.06.1915.
- “Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Yönetim Kurulu Sekreterliğine.” *RDSSTA*. Ekim 1947.
- “Teğmen Prohorov’un Kars Kalesinin Amirine raporu.” *RDATA*, f.2100, l.1, d.558, y.302. 03.05.1915.
- “Tiflis İl Jandarma Müdürlüğün raporu.” *RDATA*, f. 2100, l.1, d.557, 08.12.1915.
- “Tiflis İl Jandarma Müdürü Albay Pastryulin Kafkas Valiliği İstihbarat Dairesine gönderdiği rapor.” *ACBBSBA*, f. 276, l. 8, d. 498, y. 10. 1915.
- “Tiflis’ten “Armyanskiy Vestnik” gazetesine Moskova’ya gönderilen mektubun kopyası.” *RDATA*, f. 13227, l. 2, d. 8, y. 2-3. 14.08.1916.
- “Vasiliy Gadjimukov’un raporun üzerine General Bolhovitinov’un önergesi.” *RSMHA*, f. 2100, r. 1, v. 665, 25.02.1916.

- “Vramyan’ın darpinyan’a mektubu.” *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 27.
Ocak 1916.
- “Vratsyan’ın İğdir’den Tiflis’teki “Orizon” gazetesine telgrafı.” *RDATA*,
f.2100, l.1, d.557, 22.08.1915.
- “Yarbay Savelyev, Kars Kalesi Karargah Komutanına.” *RDATA*, f.2100, l.1,
d.557. 12.08.1915.
- “Yelizavetpol İl Jandarma Müdürün Kafkas Valiliğe bağlı Jandarma
Müdürlüğüne mektubu.” *ACBBSBA*, f.276, l.8, d. 463, Şubat, 1915.
- “Yukarı Süleymanlı köyüne saldıran eski Ermeni gönüllünün davası.”
RDATA, f. 2301, l. 2, d. 119, 26.09.1916.
- “Yuryev şehrine Sokolova adına mektubundan alıntı.” *RDATA*, f. 2100, l. 1,
d. 646, 1916.
- S. Vramyan’ın ABD, Boston’a “Ayrenik” gazetesi editörü Bay H.
Darpinyan’a mektubu. 1915. *RDATA*, f. 2100, l. 1, d. 646.

İkincil Kaynaklar:

- Baberoovski, Yorg. *Vrag est vezde. Stalinizm na Kavkaze*. 2010.
- Boryan, B.A. *Ermenistan, Uluslararası diplomasi ve SSCB*. 1928.
- Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan
Presented to the Peace Conference in Paris*. Paris, 1919.
- De Maleville, George. *1915 Osmalı-Rus Ermeni Trajedisi*. Bakü. 1990.
- Ermeni Gönüllü Birlikler*. Bakü: Azərneşr, Bakü, 2013.
- Erzurum Rus Baş Konsolosu V. Mayevskiy’nin notu*. Bakü, 1994.
- Hasanli, Jamil. “Armenian Volunteers on the Caucasian Front (1914-1916)”
The Caucasus & Globalization. Vol. 8 No: 3-4, 2014.
- İkbal*, 19 Şubat 1915.
- Kafkas ve Rus İmparatorluğu: projeler, fikirler, yanılsamalar ve gerçekler.
XIX yüzyılın başı- XX yüzyılın başı*. St. Petersburg, 2005.

Kavkazskoye Slovo (Kafkas sözü), 18 Ağustos 1916.

Kazemzadeh Firuz, *The Struggle for Transcaucasus (1917–1921)*. Bakü, Mart 1918.

Kuba, Nisan-Mayıs 1918.

La Libre Parole, 11 Juin 1915.

Mayevskiy, V.F. *Ermeni sorununun bir parçası olarak: Kafkas'taki Ermeni-Tatar sıkıntıları*. Tiflis, 1915.

Perinçek, Mehmet. *Ermeni Sorunu*. Moskova, 2011.

Rustamova-Tohidi, Solmaz. *Azeri katliamlar belgelerinde*. Bakü, 2009;

Rustamova-Tohidi, Solmaz. *Müslüman katliamlar belgelerle*. Bakü, 2010.

The Times, 18 May 1915.

Tolstaya, Aleksandra. *Moskva, AO 'Kniqa i biznes'*. Moskva c. 54. 1992.

Yamayeva, L. A. (ed.) *Rusya Devlet Duma'nın Müslüman milletvekilleri. 1906- 1917 yıllar. Dokuman ve belgeler koleksiyonu*. Ufa, 1998.

Kısaltmalar:

RDTA: Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi

RDSSTA: Rusya Devlet Sosyal – Siyasi Tarih Arşivi

ACBBSBA: Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlığa Bağlı Siyasi Belgeler Arşivi

ACDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi

f.: fond

l.: liste

d.: dosya